

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről

Az elmúlt években a hazai és a nemzetközi történetírásban egyre gyakoribb a történeti kutatás tárgyának több szempontú — így egyszerre gazdasági, demográfiai, politikai vagy antropológiai vizsgálata. Úgy tűnik, az egyes történettudományos aldiszciplínák közötti határvonalak egyre inkább elvesztik jelentőségüket. A komplex megközelítést alkalmazó munkákat igen gyakran „társadalomtörténetiként” emlegetik. Az azonos „műfaji besorolás” azonban igen gyakran egymástól meglehetősen különböző történetírói gyakorlatot, kérdésfeltevést, módszereket takar. A *Korall* szerkesztősége azaz a céllal intézett körkérdést a társadalomtörténet művelőikhez, hogy áttekintést nyújtsanak a társadalomtörténet-írás jellemző hazai értelmezéseiről, a legfőbb irányzatokról és megközelítésekről.

Ennek érdekében az alábbi kérdéseket fogalmaztuk meg:

1. Milyennek látja a történelemtudomány és a társadalomtudományok jelenlegi viszonyát?

2. Miben látja a történeti társadalomkutatás hasznát?

3. Melyek a legsürgetőbb feladatai a mai magyar társadalomtörténet-írásnak?

4. Milyennek ítéli a magyarországi társadalomtörténet-írás helyzetét, perspektíváit, nemzetközi beágyazottságát?

Az alábbiakban a beérkezett válaszokat adjuk közre. Kérdéseinket külföldi kutatókhoz is eljuttattuk. A tőlük beérkezett válaszokat következő számunkban közöljük. Reméljük, kezdeményezésünk hozzájárul egyes fogalmak tisztázásához, a hazai történettudomány önismeretének elmélyítéséhez és érdemi tudományos viták kialakulásához.

Bácskai Vera

1. Nehéz erről a kérdésről eredetit vagy újat mondani, hiszen e problémával, a magyar társadalomtörténet helyzetéről a *Századvég* 1997. évi tavaszi számában közölt alapos elemzésében Benda Gyula és Kövér György részletesen foglalkozott. Az írások keletkezése óta eltelt öt évben, véleményem szerint, sorsdöntő változásra nem került sor. Előrehaladást jelentett az öröndetes tény, hogy a rokontudományok legújabb nemzetközi terméséből számos munka jelent meg azóta magyarul, ami megkönnyíti a társadalomtörténészek orientációját, elméleti tudásuk bővítését, annak eldöntését, hogy a társadalomtudományok mely új szempontjait és módszertani megfontolásait tudják leginkább felhasználni, adaptálni saját kutatásaikban. A másik új fejlemény az, hogy a fiatalabb történész generáció nyelvtudása öröndetes módon gazdagodott, így jobban lépést tudnak tartani az idegen nyelvű irodalom új eredményeivel, mint a korábbi

nemzedék. A táguló ösztöndíj-lehetőségek is jelentős mértékben hozzájárulnak a külföldi társadalomtörténeti és társadalomtudományi eredmények megismeréséhez.

Ami a kölcsönös viszonyt illeti, e tekintetben megmaradt az egyoldalúság: a történészek sokkal többet igyekeznek meríteni a társadalomtudományok eredményeiből, nagyobb érdeklődéssel figyelik új próbálkozásait, míg a társadalomtudományok művelői — tisztelet a kivételnek — nem hogy adaptálni nem próbálják a történészek módszereit és szempontjait, de alig olvassák e munkákat. Ilyenformán párbeszéd, vita — leszámítva a jelenkori, inkább politikai, mint tudományos kérdéseket — szinte nem is létezik, e tekintetben rosszabb a helyzet, mint az 1980-as évek végén, vagy a '90-es évek elején.

Új fejleményt az orientáció megváltozása jelent. Amíg korábban a szociológia gyakorolta a legnagyobb befolyást a társadalomtörténetesekre, ennek hatása — részben a tudományág elbizonytalanodása, egyre szűkebb szakmai széttagoltsága következtében — háttérbe szorult. A társadalomtörténetesek érdeklődése inkább a történeti antropológia felé irányul, a „*linguistic turn*” recepciója továbbra sem jelentős, így a nyelvtudomány hatása jelentéktelen. A recepcióra és adaptációra való készség tehát a történészek bizonyos körében megvan, kölcsönhatásról azonban nem beszélhetünk, és sajnálatos módon nagyon ritkák a közös „interdiszciplináris” viták és műhelybeszélgetések.

2. Hogy őszinte legyek, a kérdést kissé értelmetlennek tartom, és óhatatlanul felidézni bennem a kandidátusi tézisekben kötelezően előírt feladatot, a munka hasznosságának körvonalazását. Milyen haszonnál lehet szó? A természettudományoknál vagy műszaki tudományoknál lehet kézzelfogható haszonnál beszélni, a társadalomtudományoknál, a történettudományoknál ennek nem sok értelme van. Nyilvánvaló, hogy a rokontudományok alaposabb ismerete, a szemléleti és módszertani megújulás jobb eredményekhez vezethet, jobb művek megírását segítheti elő, ami kétségtelenül hasznos a tudomány szempontjából. A mikroszintű elemzések kontrollként és kiegészítésül szolgálnak a korábbi makroszintű kutatások eredményeihez. Az a törekvés, hogy felfedjük, hogyan élte át, hogyan értelmezte a korabeli ember a körülötte zajló eseményeket, tompítja a történész saját korából adódó értékítéleteit, esetleges belemagyarázását. Talán a hasznosság helyett a történettudomány megújításában játszott szerepére kellett volna rákérdezni.

3. A társadalomtörténet-írás legsürgetőbb feladatának nagyobb lélegzetű munkák, szintézisek és monográfiák megírását tartanám, de nem vagyok biztos benne, hogy megérték-e már a feltételek ilyen, jó színvonalú művek létrehozására. A rövidesen meginduló réteg-monográfia sorozat fontos lépést jelenthet e tekintetben, és színvonalukon lemérhető lesz, hogy képesek leszünk-e nagyobb összefoglaló munkák megírására.

Fontos feladatnak tartom összehangolt kutatási programok kidolgozását és főleg következetes megvalósításukat. Nem csak arra gondolok, hogy ígéretes projektek menet közben hamvukba holtak, hanem azokra, amelyek eredményeképpen a résztanulmányok ugyan elkészültek, de a tágabb következtetések levonása elmaradt. A mikrotörténelem térhódítása, a narratívához való visszatérés nem zárja és nem zárhatja ki az összehasonlítást, az esettanulmányok sora a világot tapasztaló és átélő személy egyediségének bemutatása mellett nem nélkülözheti általánosabb érvényük bemutatását. Lehet, hogy koromnál fogva régimódi vagyok, meg kicsit ragaszkodom is a sok évtizedes

történeti gyakorlatomhoz, de úgy vélem, hogy az esettanulmányok nem lehetnek „érdekes mazsolák”, hanem kell, hogy legyen valami általános érvényű üzenetük is. Másrészt kutatási területemen, a várostörténetben még annyi fehér folt van, (többek között, hogy mi a polgár szerepe, mentalitása a különböző típusú, nagyságú városokban, mennyiben különbözik rétegződése az eddig vizsgált fővárosi polgársághoz képest, mi a különbség a városlakók térbeli eloszlásában a különböző városokban, és még hosszan sorolni lehetne a kérdéseket), amelyek csak egy összehangolt, több kutatót mozgató kutatási program tölthet meg tartalommal.

4. A magyarországi társadalomtörténet jövőjének megítélésében (ellentétben a *Korall* első számában kinyilatkoztatott pesszimizmusommal) inkább optimista vagyok, anélkül, hogy robbanásszerű áttörésre számítanék. Az egyetemi képzésben, a tankönyvekben lassan, de biztosan megmutatókozó térhódítása, a publikációs lehetőségek bővülése, és elsősorban a fiatal társadalomtörténészek markáns és növekvő csoportjának munkássága a diszciplína térhódítását tanúsítja. Ennek egyik fontos jelzése éppen e folyóirat, a *Korall* megjelenése. Persze nem várható, hogy a történettudomány fő áramlatát képezze, s ez a diszciplína nagyobb múltjával rendelkező országokra sem jellemző. De minden remény megvan arra, hogy itthon is a történettudománynak egyenjogú és nagyobb elismerést kiváltó ágává váljon.

Faragó Tamás

Előljáróban megjegyezném, hogy bár a társadalomtörténet régóta érdekel, az utóbbi években szinte kizárólag történeti demográfiával foglalkozom, így a kérdések megválaszolását elsősorban ennek látószögéből próbálom meg. Bár bizonyos kitekintéssel rendelkezem, helyzetképem az első két kérdés esetében elsősorban a hazai viszonyokra és tapasztalatokra vonatkozik.

1. A történeti demográfia megítélésem szerint csak a jelen problémáit elemző demográfiával van „viszonyban”, bár esetenként a szociológia, antropológia, néprajz, közgazdaságtan illetve földrajz egyes eredményeit is igyekszik hasznosítani, ezek azonban egyelőre nem mondhatók általános törekvésnek. Utóbbi oldalról — főleg a néprajz és földrajz részéről — erre jóval nagyobb érdeklődés mutatkozik. Felemás a történeti demográfia egyéb történettudományi kutatási területekhez való viszonya is. Hagymányosan a gazdaság- és társadalomtörténet az, amely kapcsolódik illetve használja a történeti demográfia eredményeit, bár az utóbbi időben — főleg külföldön — már a nagy történeti összefoglalók is kötelességüknek érzik, hogy egy-egy összefoglaló népeéstörténeti fejezetet iktassanak be szerkezetükbe. Nem véletlenül használtam a „népeéstörténet” megnevezést, mivel a fenti érdeklődés — főleg idehaza — többnyire kimerül az egyes korszakok és vizsgálati egységek (közösség, régió, ország) népeességmáinak megállapításában, illetve ennek megváltozását mutatja be. A tulajdonképpeni demográfiai folyamatok körvonalazásával a szerzők meg sem próbálkoznak. E gyakorlatból a társadalomtörténet próbál újabban kilépni, de kísérletei — tisztelet a kivételnek — megmaradnak a jó szándékú amatőrizmus szintjén. Az összefüggések bemutatása, a használt nyelvezet, fogalmak, mértékek többnyire zavarosak — gyakor-

ta a szerkesztők „nyelvújító” törekvéseinek jegyeit is magukon viselik —, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy e szövegek többnyire a témával nem igazán foglalkozók tollából kerülnek ki. Összefoglalóan tehát azt mondhatom, hogy a történeti demográfia és az egyéb társadalomtudományok közötti kölcsönös érdeklődés egyelőre viszonylag alacsony szinten rögzült. A külső érdeklődők pedig sokszor megfelelő előtanulmányok nélkül nyúlnak a történeti demográfia eredményeihez és a lényegi kérdések helyett többnyire az egyszerűbben érthetőnek látszó népességszám problematikánál (hányan voltunk?) ragadnak meg. Az elfogadott, hogy a középkori oklevelek olvasásához speciális képzettség kell, az azonban még nem elég nyilvánvaló, hogy másféle, szintén speciális ismeretek nélkül például a halandóság vizsgálata sem lehet sikeres (annak ellenére, hogy egyszer mindannyian meghalunk).

2. A történeti demográfia hasznát abban látom, hogy lassanként kikristályosodott módszerekkel és gyakorlattal rendelkező szaktudománnyá válik, mely sok tekintetben a természettudományokhoz hasonlít. Noha utóbbiak esetében is tudjuk, hogy a kísérlet és a mérés tartalma a megfigyelő szubjektumának hatásától nem mentes, a társadalomtörténettel ellentétben még sem hallunk arról, hogy tíz évenként új fizikát és új biológiát vezetnének be. Véleményem szerint sok tekintetben ez a kép érvényes (vagy kellene, hogy érvényes legyen) a történeti demográfia vonatkozásában is. A termékenység, halandóság, házasodás történeti elemzése — mely nem keverendő össze ezek társadalomtörténeti kapcsolódásaival, szokásaival, ideológiájával — ugyanis kikristályosodott mérési/értelmezési módszerekkel rendelkezik, mely világos viszonyítási lehetőségeket ad a kutatók számára térben és időben. Példának okáért a női termékenység lehetőségének biológiai kezdete és vége ugyan kis mértékben történetileg változik, de megfelelően mérhető életkori határok között marad. A történeti demográfia feladata ennek figyelemmel kísérése, a születések, házasodások és halálozások történetileg változó összefüggésének tanulmányozása, s nem az ezekre tapadt rítusok, teóriák, politikák vizsgálata. Mulatságosnak tűnik ezért számomra, amikor egyesek a biológiai tényekre alapozott demográfiai jelenségeket posztmodern narratívaként próbálják értelmezni az anyakönyvekben szereplő bementett életkorok (egyébként a mai harmadik világbeli tapasztalatok alapján szintén mérhető és kiigazítható) pontatlanságára hivatkozva. Vagyis a történeti demográfia véleményem szerint egy olyan szilárd alapot képezhet a társadalomtörténet számára, mely egyúttal a határait és kereteit is kijelöli azon ideológiáknak, szertartásoknak, interakcióknak (és tegyem hozzá: a történelem- és társadalommagyarázat viszonylag gyors ütemben változó tudományos divatjainak), melyekben az egyes korszakokban az egyének és közösségek életének alapvető demográfiai jelenségeit és szerkezeteit: születést, halált, házasságot, családot, valamint nemeket, korcsoportokat stb. átélik, értelmezik és értékelik.

3. A történeti demográfia legsürgetőbb feladata, hogy önmagát Magyarországon is professzionális önfenntartó kutatási területté építse fel. Ez alatt azt értem, hogy mihamarabb megteremtendő szervezett oktatási, intézményi és publikációs rendszere, hogy ne kelljen minden egyes generációnak amatőrként egyénileg újra kezdenie a szakma megtanulását és művelését. E téren évek óta folynak kísérletek, eddig csekély eredménnyel, ami elsősorban a kritikus tömeg hiányára vezethető vissza. Túl kevés az olyan fiatal kutató, aki erre a nehéz terepre kívánczik, ahol a hagyományos történettudományi készségek (paleográfia, hivataltörténet,

historiográfia stb.) mellett még a társadalomtudományi és statisztikai többletismeretek terhével is szembe kell néznie, s egy-egy kézirat elkészítésére a módszerekből következően három-négyszer annyi energiát kell fordítania, mint a kvantitatív adatokat nem (vagy csak illusztratív módon) alkalmazó, gépelt vagy nyomtatott forrásokat használó társadalom- vagy politikatörténész társának. (Azon már nem is csodálkozom, hogy ezt a munkatöbbletet a külvilág sem anyagilag, sem erkölcsileg nem honorálja, mint ahogy az ember lassan abba is beletörődik, hogy a tradicionális „filosz” idegenkedés miatt a szerkesztőkkel minduntalan szélmalomharcokba kell bocsátkozni a feltétlenül szükséges táblázatok és ábrák közléséhez való hozzájárulás érdekében.)

4. A lehetőségeket és perspektívákat illetően nem vagyok túlzottan optimista. Maga a társadalomtörténet sincs abban a helyzetben, hogy érdekeit megfelelő mértékben érvényesítse (vö. helyzetét a huszadik századi politikatörténettel foglalkozó intézmények dinamikus szaporodásával vagy az építőipari beruházási költségvetések kötelező 9 ezrelékes régészeti járulékával), nemhogy a történeti demográfia. E kutatási ág jelene és jövője néhány egymással laza kapcsolatban álló egyén törekvésein és egy-két intézmény (elsősorban a KSH) jó szándékú szponzorálásán áll vagy bukik. Hagyományosan nem megfelelő a kutatási területet művelők egyéni kooperációja sem — vö. a cseh vagy lengyel kutatókéval —, de ez ismereteim szerint így volt az előző generációk esetében is. (Magyar átok, vagy a nem teljes professzionalizálódás következménye?) A fentiekből következően nincs (és nem is lehet) igazi nemzetközi beágyazottságról beszélni. X-nek erre, Y-nak arra vannak kapcsolatai, utazik, esetleg publikál, irodalmi ismereteit gyarapítja, ha pedig ő (és/vagy a külföldi kapcsolat) megöregszik, visszavonul, meghal, e kapcsolatok, miután személyfüggőek, véget érnek. A nemzetközi kutatás számára ma már többé-kevésbé fontos ugyan, hogy a nagyobb projektekben Közép-Kelet-Európa képviselve legyen, de hogy ezt a feladatot egy cseh, lengyel, vagy magyar kutató töltsön be (szerencsés esetben akár mindegyikükből egy), az mindegy. A reprezentáló személyek kiválasztása pedig sokkal inkább az ismertségen, mint a tényleges kutatásokon alapszik. Hazai kutatási eredményeink még nem épülnek bele kötelező jelleggel az európai összefoglalókba, körülbelül ott tartunk, mint ahol a skandináv történetírás tarthatott fél évszázaddal ezelőtt. Kérdés, hogy végre tudjuk-e hajtani azt a fordulatot, melyet utóbbiak az 1960—1970-es években megtettek ismertebbé válásuk érdekében. Egyelőre azonban ennek támogatására, ösztönzésére irányuló jeleket nem észlelek sem a felsőoktatásban sem a tudománypolitikában — igaz, kifejezett ellenségességet sem. Talán az alapokat még sikerül a közeljövőben megteremtenuünk, de e feladat végrehajtása alighanem a körkérdést feltevők nemzedékére marad.

Gerő András

Megtisztelő felkérésüknek eleget téve szeretnék kérdéseik közül azokra válaszolni, amelyekről mondandóm van. Az első kérdést — legalábbis a magam számára — túlságosan általánosnak érzem és ilyen esetben az ember vagy egy hosszabb esszét ír, vagy hallgat. Én ez utóbbit választom. A „Miben látja a történeti társadalomkutatás hasznát?” kérdés tekintetében szintén mellőzném a választ,

hiszen ha az ember abból él, hogy történész és a társadalom múltja (is) érdekli, akkor — szerintem — nincs szükség különösebben hosszas kifejtésre, hiszen az valamiféle magyarázkodásnak tűnne; amolyan önlegitimációs kísérletnek hatna. Nekem erre nincs szükségem, és azt hiszem a szakma egésze sem igényli, hogy igazolnia kelljen létét. Így tehát több figyelmet szeretnék a 3. és 4. kérdésnek szentelni.

Melyek a legsürgetőbb feladatai a mai magyar társadalomtörténet-írásnak? — kérdezik Önök. Nyilván sok feladatról lehetne szót ejteni, de én szó szerint venném a „legsürgetőbb” kitételt. Ezért aztán nem feladatfelsorolásan, hanem prioritásban fogalmazok. Megítélésem szerint a legsürgetőbb feladat a '45 utáni magyar társadalomtörténet kimunkálása. Több szempontból is ezt tartom a legsürgetőbbnek, ugyanis:

1. még élnek és így „megfoghatóak” azok a társadalmi identitások, viselkedésmódok, embercsoportok, amelyeket értelmezni kellene — azaz forrásbőség van;

2. közvetlenül befolyásolják a mai — a kapitalizáció okán — igencsak felgyorsult társadalomtörténeti folyamatokat;

3. kikényszeríthetik azt, hogy a szocialista időszak „hivatalos” társadalmi kategorizációját (szakképzettség, munkamegosztási helyzet stb.) újragondoljuk és megkíséreljük a korszak statisztikai és szociológiai kultúrája által mellőzött, más jellegű, a társadalom leírására alkalmasabb elméleti-kategorizációs modellt kidolgozását;

4. nemzetközileg is ezzel lehetünk „érdekesekek”, hiszen egy olyan világtörténelmi, társadalomtörténeti kísérlet részesei voltunk, aminek nincs megfelelője a nyugati világban. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy más kérdések ne lennének fontosak. Egyébként is úgy hiszem, hogy bizonyos 19. századi ihletésű kategóriákat újra kell gondolnunk, így többek között a „nemzeti történelem” fogalmát is. Hajlok arra, hogy történelmünket újra „szét kell szedni” és aztán ismét összerakni. Ennyiben indokolt bizonyos fokú „revizionizmus”, hiszen vélhetőleg csak akkor tudunk újat mondani, ha feltárjuk a szubkulturális háttereket, és a hagyományos paradigmákba szorított megközelítéseket újragondoljuk. (Így például a zsidóság helyzetét, amit az „asszimilációs szerződés” metaforája csak csekély mértékben magyaráz, annak ellenére, hogy ideologikusan igencsak erőteljesnek hangzik.)

Ami pedig a honi társadalomtörténet-írás lehetőségeit, helyzetét, perspektíváit, nemzetközi beágyazottságát illeti: a helyzetet egyáltalán nem ítélem rossznak, és nem osztom az aggodalmaskodást. Ha az elengedhetetlenül fontos intézményesültséget nézem, akkor azt mondhatom: a társadalomtörténetnek az ország legnagyobb egyetemén (ELTE) tanszéke van; a Hajnal István Kör társadalmi szerveződésként működik; a folyóiratokban és a könyvkiadásban jelen vannak a társadalomtörténeti publikációk; társadalomtörténetet preferáló doktori képzés működik. Ha mindezt összevetjük a tíz esztendővel ezelőtti helyzettel, akkor semmi okunk panaszkodni. Persze azért a bornírt elégedettség sem indokolt, hiszen a társadalomtörténet-írás eredményei (ami között van figyelemreméltó, meg silány, elhanyagolható teljesítmény is), egyelőre kevés nyomot hagytak jó néhány történész és szociológus kolléga gondolkodásán, ami arra utal, hogy a diszciplína ugyan stabilan jelen van, de szellemi hatóereje kevés. De én azt hiszem, hogy ha több és jobb teljesítmény születik, akkor itt is kevesebb ok lesz a panaszra.

A legfőbb problémát a nemzetközi beágyazottság terén érzékelem. Sokan figyelnek a nemzetközi trendekre — néha túlságosan is. A baj inkább ott van — de ez sajnos a magyar történetírás egészére igaz —, hogy a legkiválóbb honi teljesítmények alig jelennek meg a nemzetközi intellektuális piacon. Így aztán a magyar társadalomtörténet nemzetközileg bizonyos fokú illegalitásban van. Természetesen piacilag soha nem fogunk tudni versenyezni a nagy kultúrákkal, de azért a markáns jelenlét elvárható lenne. Itt nagy a hiány és nyomát látom annak, hogy — egy-egy kivételtől eltekintve — bármiféle előrelépés történne.

Granasztói György

HA NINCS TÁRSADALOMTÖRTÉNET, MIÉRT VAN?

Magyar nyelven a „társadalomtörténet” szónak nem annyira elavult a jelentése, mint angolul, vagy franciául. Nálunk a kifejezés csak a hetvenes években bukkant fel, mint új irányzat jelölője. Hamarosan a gazdaságtörténetet megújító felfogást érzékeltetett, hazai környezetben azonban sajátos töltést kapott a „társadalomtörténet” szó azzal, hogy az akadémiai történetírást megújítani szándékozó, sőt azzal szembehelyezkedő politikai törekvést is kifejezett. A szakmán belül kibontakozó újítási törekvések szinonimája lett, ám jelentésében csomósodott egy sajátos nemzedéki és szociológiai változás is, politikai feszültség, hatalmi küzdelem, ráadásul mindez nagyjából egybeesett a rendszerváltozással is. A társadalomtörténet átmenetileg jelszó is lett.

Ezzel a társadalomtörténettel kapcsolatban azonban Magyarországon legalább kétféle hiányérzet is van. A nekibuzdulást nem követték nagy számban a példaként idézhető, elméleteket megvalósító, az ígéretek bevaltó művek. De van egy másik rossz érzés is. Érvényesülni látszik Máté apostol paradigmája: „Akinnek van, annak adatik, akinek nincs, attól elveszik azt is, amije van”. A történész szakma köreiben hallható kifogásokból, bírálatokból, ebből a folyamatos morajból ui. olykor kihallatszik a panasz is: Abból, amit az új hitek prófétái hirdetnek, sok már régen megvalósult nálunk is. Legfeljebb annyi a különbség, hogy a kárvallottak nem tudtak bűverejű címkéket akasztani a művekre, ezért nem kapta őket szárnyára a hírnév. Mindez a maga módján szintén sajátos hiányérzetet fejez ki.

A Marc Bloch—Lucien Febvre féle társadalomtörténet a historizáló, pozitivistikus történetírással szemben, mint ismeretes igen szélesre tárta a bevonható források körét, hiszen mindent annak tekintett, ami valamilyen emberi tevékenység nyomát őrzi. Igényként, kíváncsalmóként fogalmazta meg, hogy az esemény helyett a folyamatra, a politikai tény helyett a gazdasági, társadalmi és kulturális mozzanatokra kell helyezni a hangsúlyt. Két szempont külön kiemelését is kapott. Egyrészt, hogy mi a kapcsolat a kutató és a megismerés tárgya között. Minthogy ez a kapcsolat befolyásolja a vizsgálat irányát és menetét, a válasz a kutató és az utókor számára is elengedhetetlenül fontos a megítéléséhez. A másik szempont az, hogy a társadalomtörténet lehetőséget lát a rokon tudományokban használt eljárások, elméletek, minták kipróbálására. Sőt igényli

is mindazt, amit később interdiszciplinaritásnak, pluridiszciplinaritásnak, netán tudományos transzfernek¹ neveztek.

A régészettől a néprajzon át az antropológiáig, a földrajztól a népesedés tudományán, a közgazdaságtanon és a szociológián át a lélektanig számos megközelítés vált lehetségessé. Sőt a történészek körében bölcséleti kérdések is felmerülnek: történelem és struktúra, történelem és fenomenológia kapcsolata, az okság, a determináltság vagy kontextus kérdése, az idő felfogásai, a történészi gondolkodás ismeretelméleti meghatározottságai stb. Elsősorban Franciaországban hosszú ideig tartotta magát az a hit, hogy a történettudomány lehet a társadalomtudományok közös nyelve.

A *Korall* kérdést tett fel, amely a „társadalomtörténetre” vonatkozik. A választ az előbbieket jegyében szeretném megfogalmazni. A címet azért választottam, mert az alábbi töprengés keretében arra keresem a választ, hogy mi maradhatott időszerű itt, nálunk abból a társadalomtörténetből, amely Bloch és Febvre úttörő tevékenysége nyomán bontakozott ki.

* * *

Kiindulásul Marc Blochnak a feudális társadalomról írott műve kínálkozik (1939). Ma már egyetértés van abban, hogy ez a modern társadalomtörténet egyik első időtálló teljesítménye. Jórészt azért is, mert a *La société Féodale* és más úttörő vállalkozások különleges erőt voltak képesek kölcsönözni magának a „társadalomtörténet” kifejezésnek.

Bloch már az első oldalakon leszögezi, hogy uralmi és a függőségi viszonyokat szándékozik leírni. A *hűbér*, mint jogi, vagy politikai törzsfogalom alkalmatlan egy igencsak bonyolult társadalmi szerveződés kizárólagos elemzésére, netán megjelenítésére. Ellenben a belőle származó „hűbéri társadalom”, „feudalitás” kifejezések, írja Bloch, képként értendők, amelyek igen bonyolult tartalmakat jelenítenek meg, s amelyekben a hűbér maga már nem is játszik lényeges szerepet.

A téma kitágítása után körülhatárolása következik. A könyv elején Bloch kifejti: egynemű társadalmi csoportosulásokat szándékozik elkülöníteni a rendelkezésére álló források segítségével, továbbá megvonja a kutatás földrajzi és időbeli kereteit. Bloch kérdése a következő: hogyan különül el a múlt kijelölt töredéke a hozzá térben és időben közelálló töredékektől.

Minden ezzel a kérdéssel kapcsolatos problémafelvetés Blochék felfogásának értelmében a *működésre* vonatkozik: *hogyan* írhatók le a társadalmi közeg általános feltételei, az embereket egymáshoz fűző függőségi kapcsolatok, majd ezt követően *hogyan* bontakoznak ki a „társadalmi osztályok” (persze nem Marxi értelemben), valamint a kormányzatok szervezetei. Ez a működésre vonatkozó kérdés szöges ellentéte az esszencializmus, mindenekelőtt a marxizmus által feltett kérdésnek. Utóbbi mindig arra vonatkozik, *mi* a dologok értelme.

A nagy művek eredetisége talán abban nyilvánul meg a legerőteljesebben, hogy alkotójuk programként megfogalmazott szándékai különleges és egyedi tartalmi keretben öltönek testet. Általános megfontolásaik így fejtik ki a hatásukat. Velük ellentét-

¹ A „diszciplináris transzfer”, a „vad befogadás”, a „fogalmi éhség” kifejezéseket Szekeres András kéziratából kölcsönöztem.

ben viszont az elméleti módszertani eszme-futtatások, miként melleleg az enyém is, megmásíthatatlanul viselik magukon korszakuk bélyegét. Azaz hamar öregszenek.

A *La société Féodale* részleteinek gazdagsága szinte időtlen és kimeríthetetlen. Ugyanez vonatkozik a tényleges elméleti felvetéseire is. Egyetlen példa: Jack Goody (1996: 132—133) szerint az 1960-as években ő maga és nemzedékének antropológusai döntő ösztönözést kaptak az afrikai és az ázsiai feudalizmusok megértéséhez az európai hűbéri társadalomra jellemző házassági stratégiák Bloch-féle elemzése nyomán.

* * *

Mikrotörténet, *linguistic turn*, multikulturalizmus, *tourmant critique*, történeti antropológia, új narratív történetírás — a felsorolás ötletserű és nem is teljes. Az 1970-es évek óta, de különösen az utóbbi évtizedben annyi, a történeti gondolkodás alapjait megújítani szándékozó törekvés hódít, hogy maga a társadalomtörténet elavultnak, sőt elfeledettnek tűnik, mint a vitorlás tengerjáró a gőzhajózáshoz és a légi közlekedéshez viszonyítva. Itthon, a jellegzetes magyar antinómia, a megkésettség és a gyors alkalmazkodás közegében különösen erős ez a benyomás. Egyrészt, mert a mi társadalomtörténetünk, miként már utaltam rá, mintha túl későn jött volna és túl rövid ideig is tartott. Mintha nem eresztett volna mély gyökereket. Másrészt mert most, megint egyszer, a „vad befogadás” korát éljük. A fogalmi éhség, az elmélet iránti szomjúság együtt hat a fogalmak és az elméletek iránti mély ellenszenvvel. A parttalan rajongás és az ádáz gyűlölet eufóriái néha még igazi szellemi pezsgést is eredményeznek, ami, igaz váratlan helyzetekben, zavarba ejtően történik és nem is serkenti különösebben az elmélyült alkotások létrejöttét.

A Stephen Greenblatt féle „New Historicism” arra példa, hogy a Bloch-tól induló történetfelfogás milyen átalakuláson ment át napjainkig. Nincsen mód most ívet rajzolni, egymáshoz logikusan illeszkedő lépcsőket, elemeket bemutatni, amelyek azt igazolnák, hogy folyamat köti össze a *La société Féodale*-t és az illusztrációként kiragadott *Practicing New Historicism* (Gallagher — Greenblatt 2000) című kötetet, vagy ellenkezőleg, szakadék választja el őket. Nem vállalhatom azt sem, hogy értékeljem a Bloch-féle halhatatlanhoz képest alig ismert, egyébként igencsak bonyolult és nehezen olvasható könyvet. Igaz, tudjuk, hogy maga Greenblatt, a két társszerző egyike, a nagy nemzetközi csillagok közé tartozik. A négy esszéből álló elméleti mű jelen fejtegetés szempontjából azért fontos, mert a szemléltetést szolgálja. Mint egy példatár, a maga módján szinte jegyzékbe foglalja mindazt, ami miatt azt lehet állítani, nincsen többé „társadalomtörténet”.

A „New Historicism” nem doktrínaként határozza meg önmagát, hanem egy interdiszciplinaritásra törekvő csoport munkaterveként (agenda). Az irányzat tagadja az egységes történet létjogosultságát, mert a történeti valóság részletei ehhez túl gazdagok és összefüggéstelenek. Az átfogó szintézisként megalkotott történettel a „New Anecdotalism”-nak nevezett, elméletellenes, de nem összefüggéstelen gyakorlatot állítja szembe. Greenblatt-ék a „Counterhistory” kifejezést is használják. Az „ellentörténet” az anekdotán alapul, azaz kis történetek helyettesítik a régi vágású, teleologikus, meg-

szerkesztett „nagy történeteket”. A „nagy történeteket” ui. Greenblatt-ék szerint mindig a győztesek találják ki, miközben az ellentörténet anekdotái az elveszett, az elfelejtett, az elnyomott, a női, a homoszexuális és más, a szokványos történeti narratíva által eltorzított, elhallgatott sorsok hangjait, képeit kívánják életre kelteni. A „New Historicism” radikális kulturális, azon belül irodalmi fordulatnak tekinti magát, amely a kultúrákat szövegeknek, vagy műtárgyaknak tekinti.

Nem szeretnék engedni a jól ismert, sőt sokak által kedvelt kísértésnek. Nem rémalakot vagy torzképet készítek, szándékom szerint a „New Historicism”-ről. Nem célozom az sem, hogy bevett szokás szerint megvívjak a látomással és a végén győztesnek kiáltssam ki a mondanivalómat. Mindössze néhány jellegzetes mozzanat kerül itt kiemelésre, amelyek helyel-közzel más irányzatokban is jelen vannak. Nemcsak Greenblattéknál, másoknál is. Ilyen mozzanat a nagy történelemértelmezések, lényegében az átfogó, ideológiai megközelítések elvetése, ezzel összefüggésben az idő újfajta felfogása, a strukturalista nyelvtudomány és a diskurzuselmélet határa, az egyén önálló cselekvésének, az „Agency”-nek a jelentősége, az agenda szembeállítása az elmélettel stb. (Archer 1996).

Ki kell emelni még egy szempontot. A „New Historicism” kulturalistának vallja magát a herderi értelmezés szerint. Igaz, el is határolja magát tőle, mert megveti Herder *völkisch* nacionalizmusát, amellyel a multikulturalizmust állítja szembe. Mégis, a kulturalizmus visszatérését, amely napjaink legszélsőségesebb törekvéseiben is tetten érhető, a Bloch—Febvre hagyomány megújításának, a társadalomtörténet egyik legjelentősebb fordulatának lehet tekinteni, amely persze jóval általánosabb hatású, mint a Greenblatt féle szélsőség.

Utólag könnyű azt állítani, hogy a marxista ideológia gyengülésével, a fordulat magától értetődő volt. A korszakváltás ma többnek, átfogóbbnak látszik a marxizmus elleni visszahatásnál, miközben kétségtelen, szoros kapcsolatban is volt vele. Tény, hogy a marxizmus hanyatlásában 1956 politikai-ideológiai következményei voltak a meghatározóak. A determinista ok-okozati összefüggések igazába, a világ természettudományos eszközökkel való leírhatóságába, a technológiai fejlődés univerzalizmusába vetett hit azonban több volt a marxizmusnál. Itt meg kell jegyezni azt is, hogy ezeknek a meggyőződéseknek jó néhány eleme a társadalomtörténet indulásakor is jelen volt már. Ugyanakkor, és ez esetünkben nem mellékes szempont, a *La société Féodale* mai aktualitása éppen abból fakad, hogy nyitott a történelem kulturalista megközelítése felé is. Amit az angol antropológusok említett lelkesedése is jelez, véleményem szerint.

A történetírás Vicora és Herderre visszavezethető fordulata legkésőbb a hetvenes évektől tapasztalható, függetlenül attól, hogy hivatkoztak-e rájuk, vagy sem. Mai értelmezésben lényegét a következőkben vélem összegezhetőnek: A történelem mint tudomány módszereit tekintve nem képes követni a természettudományokat. Az ember cselekedetei, alkotásai, intézményei alapján felhalmozódó tudás alapvetően tér el attól a tudástól, amely a nem-emberi, vagy természetes világ megfigyelése és elemzése alapján keletkezik (Vico 1744). Az emberi cselekedetek megítéléséhez csak a kulturális környezet, valamint a történelmi helyzet és körülmények által megvonott határok megértéséből lehet kiindulni (Herder 1784—91). Herder igazi jelentőségét ma abban látni, hogy tagadta, a leghatározottabban cáfolta az öntudat univerzalizmusát. Azt hogy az ember

viselkedését elvont, örökké és mindenütt érvényes törvényekkel lehetne magyarázni. Ellenkezőleg, a történész mint tudós csak a történeti társadalmak tagjaként felfogott ember cselekedeteit képes magyarázni. A társadalomtörténet antropológiai fordulatában ezek a gondolatok ugyanúgy jelen vannak, mint a mikrotörténet meghatározó személyiségének, Giovanni Levinek az állammal kapcsolatos értelmezéseiben.

Hogyan és miért lendült vissza a Vico és Herder féle inga a történeti gondolkodásban, ez önmagában is csábító és izgalmas téma lehetne. Akár szociológiai összefüggései miatt is. Hiszen sokan élnek ma még azok közül, akik korábban másban hittek. Szükségszerű velejárója-e az utolsó két évtized fordulatának például a darabokra („morzsákra”) hullott történelem víziója?² Mennyiben következik a töredezett „ellentörténelem” elképzelése az európai gondolkodás nagy 18. századi fordulatából? Avagy az ideológiai iránytű elvesztésével kapcsolatos lelkiállapotból. Ami elvezethet ahhoz a kérdéshez is, hogy mi a viszony élmény és mű között, miként változott a történészi gondolkodásban az ésszerűség és a mögöttes érzelmi töltések kapcsolata. Nem annyira Herder és Vico reneszánszáról, újrafelfedezéséről van tehát szó a jelek szerint, hanem az általuk már kimondott, közkinccsé lett, majd háttérbe szorult alapgondolatok újrafogalmazásáról. Csak két példát emelnék ki a sok közül:

Szakmai tekintetben E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* (1963), vagy M. Foucault *Surveiller et Punir* (1975) című művének különleges kisugárzása jelentősen hozzájárult a hetvenes-nyolcvanas évek történész életérzésének alakulásához. A Herderig visszavezethető fordulat egyik új felismerése, törekvése legtömörebben talán abban fejeződik ki, amit Thompson mondott saját könyvének céljáról. Meg akarta menteni, úgymond az angol munkásokat „from the enormous *condescension* of posterity.” (Kiemelés tőlem.) Erre rímel, amit G. Levi (1998: 61) ír a mikrotörténetről: „Microhistory [...] has proposed a different perspective, one which shifts the focus of the observation from the center to the periphery”. Már Bloch-ék is tudatosan és határozottan törekedtek a történész és a történeti alkotás közti kapcsolat tisztázására. Most a fordulatot ebből a szempontból az jelentette, hogy immár a kapcsolat filozófiai, sőt erkölcsi vonatkozásai is felmerültek. Ami nem ment könnyen. Legjobb tudásom szerint például az *Annales. E.S.C.* nem foglalkozott Foucault művével. A *Felügyelet és büntetés* rémítően hatott kortársaira, amiről egyszerűen jobb volt nem beszélni.

A kulturalista fordulattal egyidejűleg új távlatba került a pluridiszciplinaritás igénye is. Különösen jól látszott ez a statisztikai eljárások alkalmazása kapcsán felmerült aggályok, a kvantifikáció elleni éles bírálatok esetében. A viták, a polemikus eszmevuttatások arra vonatkoztak, mennyire emelhetők át a tapasztalatok, eljárások, minták az egyik tudományból a másikba. Milyen, mennyire követhető átalakuláson mennek át mielőtt a befogadó tudomány szerkezetébe kerülnének.

A statisztikai sorozatok történeti elemzése például két, egymástól különböző szakmai világ kapcsolatát, két önálló tudás együttlétét jelenti. A két független tudományterületet egyetlen személy szinte képtelen azonos elmélyültséggel művelni. Még kevésbé tételezhető fel a kettős elmélyültség képessége a befogadó történész közegről. Más szóval a szakmai ellenőrzés lehetősége válik, úgymond, bizonytalanánná ilyen esetben.

2 A „morzsákra hullott történelem” kifejezés az *Annales*-ről szóló egyik kritikus elemzés címére utal (Dosse 1987).

A történelem és a statisztika kapcsolata jól mutatja, hogy nemcsak kétféle gyakorlatról van szó, hanem arról is, hogy a történész, illetve a statisztikus mesterség fogalmai és tapasztalatai, mondhatni szakmai megegyezésen alapuló paradigmái legalább annyira számítanak, mint maga a mindkét szakma nyelvén leírható tárgy tartalma (Grenier 1991). Íme egy rövid példa. A soproni számadáskönyvekre támaszkodva a 16. században kezdődő hosszú sorozatot lehet képezni az ácslegények béradataiból. A számadáskönyvek adatai nyomán összefüggő adatsor hozható létre a számítási pénzre, a mesterségre és a bérekre vonatkozó adatok felhasználásával. A statisztikai elemzés az idősorok esetében a változók homogenitását tételezi fel. A történelmi gondolkodás azonban a korszakváltások, egyéb törések, minőségi változások miatt ugyanezeket az adatokat vegyeseknek tekinti, töréseket, szakadozottságot lát, amelyeket nem tart *a priori* összekapcsolhatónak egy, a hosszú időtartamot modellezni szándékozó hullámvonal segítségével. Hasonló természetű ellentét figyelhető meg az antropológusok és a történelmi antropológia hívei között is. Kérdés, hogy ez a kételkedés milyen mértékben érinti a társadalomtörténet egyik legnagyobb vívmányát, magát a pluridisziplinaritást, mint kutatási elvet.

Másfajta kérdéseket vet fel a társadalomtörténettel kapcsolatban az a szintén új fejlemény, amelyet az emlékezet fordulatának lehet nevezni. Az utóbbi években felerősödött a történelem iránti társadalmi érdeklődés, amely azonban jelentős mértékben a közös emlékezetre vonatkozik. A történelmi érdeklődés természetének változását jelzi mindenekelőtt, hogy mennyi szó esik immár a kulturális örökségről, hogy gyorsan emelkedik a múzeumok és a műemlékek, a történelmi emléknapiak száma, hogy a múlt értelmezése kapcsán újfajta, heves történelmi viták robbannak ki (Bárdossy per, trianoni emlékmű, Kádár szobor ügy itthon, az ún. *Historikerstreit* Németországban stb.). 1945 és 1956 után a győztesek sajátították ki a szót hosszú időre, a különféle nagyhatalmú közintézmények bizonyos kérdéseket, így mindenekelőtt a zsidóság katasztrófáját, a forradalom leverését stb. csak az általuk létrehozott, vagy az feltárt szűrőkön keresztül engedték a nyilvánosság elé. Az áldozatok itthon is, külföldön is csak jóval később kezdtek hallatni a hangjukat, Közép- és Kelet-Európában pedig az elnyomottak emlékezete, éppen napjainkban, különleges hevességgel tör elő. Az emlékezet szerepe a történelem értelmezésében soha nem látott jelentőséget ért el az elmúlt évtizedek gyakorlataihoz képest, s ebben az említettek túl nyilvánvaló szerepet játszik még a kép is. Az álló- és a mozgókép emlékezetformáló erejének, óriási növekedése. Mindez az érintett társadalmak megváltozott kapcsolatát jelzi az idővel általában, a múlttal pedig különösképpen.

Amikor tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért nincs többé „társadalomtörténet”, a válaszok többnyire a fentebb jellemzett változásokra vezethetők vissza. Töredezett, szakadásokkal terhelt társadalomban élünk, a nagy optimista világnézetek kora, a reájuk alapozott magyarázó rendszereké is lejárt. A történelmitársadalomban, szerte a világban új nemzedék lépett a színre, amelynek tagjai közül sokan nem követni akarják az előző nemzedéket, hanem szakítani akarnak vele. Minden történelem nemzedékek története. A szakítás, az újrakezdés természetes, de a hidegháború elmúltával most mégis drámaibbnak látszik, mint a korábbi váltásoknál. A kulturalizmus térhódítása a gazdasági értelmezések általános érvényét tette kérdésessé, a gazdaságtörténetből mára szak és sajátosan művelt szakterület lett. A pluridisziplinaritással kapcsolatos kérdőjelek

pedig még fokozták is a bizalmi válságot az átfogó értelmezések iránt. A lázadás az elméletorientált megközelítések, az egyéni élményt és tapasztalatot rendszerekbe kényszerítő és egybe gyaluló felfogások ellen irányult. Az elmélet helyett a puha megközelítés a mély hermeneutika, a módszertani finomság, a „thick description” (Geertz) foglalkoztat. Mindent egybevetve, innen nézve azért nincsen már társadalomtörténet, mert a „társadalom” kifejezést a „kultúra” helyettesíti.

* * *

A „társadalomtörténet” megszületését a francia történetírás fordulatához, az *Annales* irányzat kibontakozásához szokták kötni. Az a meggyőződésem, hogy az elmúlt két-három évtized nagy változásai ellenére valójában ez volt a fordulat. A Ranke-i „Wie es geschehen ist” elleni lázadás volt az igazi. Néhány szempont, vívmány pedig máig fennmaradt a Bloch—Febvre féle társadalomtörténetből, vagy legalább csírájában már kezdettől jelen volt.

Még ma is időszerű például az a törekvés, amely egybekapcsolta az összehasonlító vizsgálat és az elméletalkotás igényét. Ebben az összefüggésben, a társadalomtörténetben az összehasonlítás ugyanannak az akadálnak kétféle nyelvezet segítségével való megfogalmazását jelenti. A modell pedig a struktúraként felfogott történeti valóság leképezését jelenti a másik tudomány eszközeivel. Az iménti példánál maradva a soproni, történeti bér adatok így állíthatók sorozatba statisztikai értelemben, hogy előbb statisztikai elemzés, majd történeti értelmezés tárgyát alkossák. A statisztikai modelltől azután, legyen az egyszerűbb vagy bonyolultabb, a történész dönti el, hogy miként illesztheti elméletbe.

A kvantitatív történetírás illúziója még az volt, hogy a múltat értelmezni lehet a statisztika eszközeivel, azaz átjárás, sőt közeledés lehetséges a történettudomány és a természettudományok között. A múlt kliometrikus ábrázolása, kibernetikai modellezése a hatvanas-hetvenes évek nagy ábrándjai közé tartozott. Ma ennek a fordítottja foglalkoztatja a történészeket: a modell arra való, hogy a különöst, a törést, a határ esetet (kezdet és vég értelemben) ragadja meg, azaz nem a demográfiai, gazdasági vagy szociológiai minták értelmét, hanem érvényességének határait, kivételes jellegét szokás keresni a számok segítségével. Azonban mindez nem mond ellent annak, hogy az elmélet iránti igény kezdettől fogva jelen volt a társadalomtörténetben.

„Comprendre le passé à partir du présent” — írta Marc Bloch 1940-ben (11—13). A múlt megértése, a jelenből kiindulva Bloch felfogása szerint azonban egy másik igénnyel is párosult: A jelent a múlt fényében értsük meg. Ez a tétel sem bizonyult elavultnak, ellenkezőleg, elmélyült és az idők folyamán kifejezetten finom értelmezést kapott. Michel De Certeau vagy Reinhart Koselleck például, természetesen a maguk módján és egymástól függetlenül fejtették ki ezt a gondolatot a hetvenes években: De Certeau (Certeau 1974), azt domborította ki, hogy a történelem művelet. A műveletet kapcsolatnak kell tekinteni, írja, egyrészt egy helyszínen, másrészt az elemzési eljárások között. Helyszínen alatt a történészek kiválasztásának módját, a történetírás közegét, a mesterség szabályait érti többek között, míg az elemzési eljárások egy tudományos gyakorlathoz kapcsolódnak. Elmélet és gyakorlat tehát De Certeau szerint mindig az

adott társadalmi helyszínen lehetségesek. Más szóval a történeti művelet elválaszthatatlan a saját társadalmi közegétől.

A Koselleck féle „Begriffsgeschichte” hasonló megfontoláson alapszik. A történelmi tapasztalatot a nyelv területén vezető, irányító koncepciók segítségével lehet csak lefordítani. Másrészt a történelmi tudás ugyanezen koncepciók létezésétől, valamint a nyelven belüli működésüktől függ. Koselleck kiindulása tehát hasonló, mint De Certeau-é, de nála a társadalmi helyszínek az adott kommunikációs helyszínek, terek felelnek meg.

A történelem mint művelet újabb értelmezéseinek rövid jellemzése azt hivatott érzékeltetni, hogy a társadalomtörténet újabb sarkalatos állításai közül jó néhány nem ellentmondást tükröz, hanem kimélyíti azt, ami csíráiban már Febvre és Bloch megfogalmazásaiban is jelen volt. A társadalomtudományi gondolkodás több vonatkozásban is visszavezethető a két világháború közti időszakra.

Befejezésül két következtetésre kell még kitérni. Azt állítom, hogy a társadalomtörténet már a kezdetben sem korlátozódott egyedül az *Annales* körre, továbbá azt, hogy van létjogosultsága az átfogóbb elméleteknek.

Ami az első állítást illeti, elég felidézni a magyar történetírás nagy időszakát, amely a húszas évektől bontakozott ki. Vele párhuzamosan illik hivatkozni a német történetírás háború előtti teljesítményeire is. Legjobb történelemszövegeink alig voltak kapcsolatban az *Annales*-al, annál inkább mindazzal, ami a német társadalomtudományokban zajlott.

Az 1910-es években színrelépő magyar történésznemzedék képzetesebb volt, mint az előző és ki tudta használni azt is, amit ma a határok átjárhatóságának nevezünk. Domanovszky Febvre, Hóman, Szekfű, Hajnal Bloch nemzedékéhez tartozott. Szekfű *Serviensek és familiárisok* című munkája (1912) fordulatot képviselt ahhoz a jogtörténeti szemlélethez képest, amelyen addig a középkori magyar társadalomfejlődés elemzését értették. Ma már meghaladottnak tekinthető ugyan a személyes függőségnek az a túlhangsúlyozása, amit ez az úttörő mű fogalmazott meg, mégis csak tisztelni lehet Szekfű bátorságát. Szociológiai, kultúrtörténeti és más összehasonlító elemzések mellett teljesen új volt az az erős elméleti igény is, amely a tanulmányt jellemezte. Max Weber nyomán Szekfű vezette be, például a *patrimoniális* jelzőt is az új királyság jellemzésére.

Csupán a jelzés szándékával szeretnék néhány további adalékot felhozni annak érzékeltetése céljából, hogy Szekfűék, majd az őket követő Mályusz, valamint a még fiatalabb Teleki Intézet-i nemzedék bölcséleti igényessége, összehasonlító — a rokon tudományokra építő, elméletalkotó — törekvéseik nálunk, a maguk közegében hasonlóan nagy fordulatot jelentettek, mint a Bloch—Febvre-féle társadalomtörténet színrelépése, nagyjából velük egy időben. A néprajz, a szociológia, a nyelvtörténet, a földrajz most vonult be a magyar történetírásba. Domanovszkyval kapcsolatban korábban kimutattam, hogyan és milyen erőteljesen hatott rá Herbert Spencer ún. szintetikus filozófiája, amely éppen napjainkban éli különös reneszánszát (Granasztói 1984). Az a véleményem, hogy az okfejtés Spencer által gyakorolt eljárása később Domanovszky tanítványainak munkásságában is tetten érhető.

Mályusz viszont, a világháború kitöréséig kifejezetten Weber (1922) hatása alatt állt, s a *Wirtschaft und Gesellschaft* nyomán ő használta itthon először a karizmatikus királyság fogalmát a 12—13. századi viszonyok jellemzésére. Élete alkonyán, 1971-ben kiadott egyháztörténeti szintézisének előszavában (Mályusz 1971: 9) „A részletek analitikus tisz-

tázása, ugyanakkor az eredmények átfogó szempontok szerinti rendszerbe foglalása ...” célkitűzéséről beszél munkájával kapcsolatban. S még ugyanebben a bekezdésben arról emlékezik meg, hogy „Max Weber iránt fiatalos lelkesedés fűtött, bizonyára az ő szemlélete befolyásolt”. (Maga az egyháztörténet még a negyvenes években készült.)

A francia fejleményeket tekintve tehát a modern, magyar társadalomtörténet első évtizedeinek teljesítménye jó néhány párhuzamot mutat törekvéseiben, így az összehasonlító módszerek alkalmazása, az elméleti igényesség vonatkozásában. A párhuzam mélyíthető, finomítható, hiszen illik szólni Hajnal István nemzetközi vonatkozásban is úttörőnek tekinthető, összehasonlító technikátörténeti és írástörténeti munkásságáról. A magyar történetírás, s nem is csupán a mediavisztika, Györffy, Fügedi, Szűcs Jenő, valamint a KSH Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának munkatársai jóvoltából nemzetközi mércével mérve is méltatásra érdemest alkotott, a modern társadalomtörténet folytatói, sőt megújítói maradtak az egyébként ugyancsak nehéz ötvenes-hatvanas években.

A társadalomtörténet francia, magyar vagy éppenséggel német műveleiről szólva a történelmi gyakorlatok hasonlóságait hangsúlyozva hozzá kell tenni azt is, hogy a közegek, a társadalmi helyszínek között igen jelentős eltérések voltak. Sőt, másként is változtak. Arról a már említett körülményről nem is szólva, hogy a német kapcsolatok súlya mellett a francia kapcsolat jóval gyengébb volt, s csak a Teleki Intézet által kiadott *Revue d'Histoire Comparée* idején lett némileg erőteljesebb.

Az 1900-as évek elején, a német nyelvű környezetben Max Weber mellett Karl Lamprecht, Otto Hinze hatása volt kiemelkedő a bontakozó társadalomtörténeti fordulat szempontjából. Ehhez járult Werner Sombart-é, aki már 1916-ban bevezette a „történeti társadalomtudomány” (historische Sozialwissenschaft) kifejezést. Ugyanekkor zajlott le az interdiszciplináris nyitás a német történeti gondolkodásban a földrajz, a nyelvtudomány, a pszichológia és más társtudományok felé, ekkor mélyült el az elmélet-, sőt modellalkotás igénye is, mindenekelőtt a weberi ideáltipikus felfogás hatására. A *Kulturraum*-kutatás már 1900 óta létezett, a *Volksgeschichte*, mindenekelőtt a szociológus Hans Freyer nyomdokain az 1920-as, 30-as években bontakozott ki. Hans Freyer egyébként Hajnal Istvánra is nagy hatást gyakorolt.

A történetírás mint művelet a magyar és a német társadalmi helyszín sajátosságai folytán, finoman szólva másként alakult, mint Franciaországban. A *Kulturraum*, a *Volksgeschichte* Németországban, nálunk a „népiségtörténet” és más irányzatok olyan politikai érvrendszerek nyersanyagai lettek, amelyek eljutottak a nemzeti szocializmusig, majd a második világháború végén a teljes vereséig. (A szellemi történet problémáját mondanivalóm szempontjából nem tartom relevánsnak.)

A háború után létrejött új közegekben azután még a Hóman-Szekfű féle szintézis is ellenforradalminak minősült évtizedeken keresztül, Hóman háborús bűnösnek halt meg a börtönben, igaz viszont, hogy Szekfű halála előtt az Elnöki Tanács tagja volt. Domanovszky, Hajnal és Mályusz azonban elveszítették akadémiai tagságukat, s bár nem kaptak szilenciumot, szellemi befolyásuk hosszú időre megszűnt. Miként egyébként Szekfűé is. Az őket követő fiatalabb nemzedék tagjai pedig a hetvenes évek közepéig elszigetelten, igaz növekvő tisztelettől övezve tevékenykedtek. Németországban a két háború közti időszak nálunk is ismert jelentős történelmszervezők közül Carl Jantke, Otto Brunner, Werner Conze tevékenykedett tovább a régi társadalomtudomány területén.

Conze egyébként éppen interdiszciplináris fogékonysága, nagy elméleti tudása miatt jelentős szerepet játszott a társadalomtörténet németországi megújulásában és a Begriffsgeschichte létrejöttében.

A magyar és a német társadalomtörténet kezdeteivel kapcsolatban tett néhány megjegyzés azt hivatott igazolni, hogy egyrészt a történészek eljárásaiban a század első évtizedeiben hatalmas fordulat ment végbe, amelynek néhány jelentős következménye ma is jelen van és hat. Másrészt a társadalmi közegek és az eljárások kölcsönhatása hatalmas különbségeket eredményezett a társadalomtörténeti műveletek alakulásában. Nálunk a háború után az irányzat, ideológiai okból, s azoktól nem függetlenül a mediavisztika erőteljes hanyatlása miatt is marginális lett, szinte el is felejtődött egy időre. Hasonló válság volt Németországban is, de ott a jelek szerint hozzánk képest kisebb volt a törés, igaz ez Nyugat-Németországnak volt köszönhető. Franciaországban ellenben, nem utolsó sorban Bloch tragikus mártírhalála miatt is, az Annales-irányzat az új társadalmi közeg kitüntetett figyelmében részesült. Más kérdés, hogy ennek ellenére a hetvenes években újra kibontakozó német társadalomtörténet inkább angolszász orientációjú maradt.

Nemcsak azt állítom, hogy az előző magyar történész-nemzedékek ma is jelenlévő és még mindig referenciának számító teljesítménye a társadalomtörténet létezését igazolja. Azt is állítom, hogy igény is van átfogóbb társadalomtörténeti elméletek megfogalmazására és mód is van erre.

„Kultúrtörténet vagy társadalomtörténet?” a gyakorlatban nem ellentétet jelent, mert magukra a művekre sokkal nehezebb általában ráhúzni az effajta, kirekesztő meghatározásokat. A témaválasztásokban és a válaszok keresésekor azonban bizonyos irányító hatású történeti paradigmák határozottan érvényesülnek.

Az új „kultúrtörténeti” szemléletnek a történeti különösség iránti tisztelete, a félelem, hogy egyes műveletek sérthetik a kutatás tárgyának egységességét, megnehezíti, sőt ellenszenvenné teszi az egybevetést. A gond azonban ennél azért összetettebb, mert itthon alig-alig tisztáztak a társadalmi közegre vonatkozó kérdések: Milyen intézményi keretek között születnek a történeti alkotások, milyen külső megrendelői, piaci elvárások érvényesülnek, mit jelentenek a politikai hatások és intézmények, végül hogyan alakulnak a történeti csoportosulások, ideértve a jelenlegi és 1990 előtti ideológiai helyzetüket, nyilvános szerep helyzetüket, kapcsolati hálójukat, amely foglalkozási, munkahelyi, politikai kapcsolataikból bontakozik ki. A lehetséges válaszokról nemcsak alig van ismeret, még a benyomások is hézagosak. Ezeknek a körülményeknek a sajátos összjátéka azonban szerintem ma egymást kioltó hatásokat eredményez nálunk.

* * *

A jelenleg uralkodó történeti paradigmák következtében fel sem merülnek a következő kérdések:

Mi az ellentmondás ideológia és ideológiamentes faktológia illetve elmélet között?

Mi a történelem viszonya az emlékezet különféle formáihoz?

Hogyan értelmezhetőek történetiségükben a globalizációs folyamatok? Mit jelent az európai integráció történetisége? Kiiktatható-e a reájuk vonatkozó történeti értel-

mezés a gazdasági, politológiai értelmezések által, más szóval át kell-e engedni a történeti értelmezéseket ezeknek a rokon tudományoknak?

Melyek a történeti összehasonlítás lehetőségei és korlátai?

A mai torz és alacsony-színvonalú politikai viták árnyékában végképp tisztázatlan, hogyan ingadozik a történeti értelmezés konzervativizmus és utopizmus között. Nem azért baj ez, mert így nem lehet igazságot osztani, hanem azért, mert mostani, hazai történetírásunk képtelen válaszolni arra, hogy mi hiányzik abból, ami régen megvolt.

1956 és 1989—90 történeti elméleti szempontból azt a kézzelfogható választ adták, hogy a szovjetrendszer sem örök. Ebből két kérdés adódik. Mi alkotja egy társadalom egységét? Mi vezet forradalmi átalakuláshoz, azaz a szovjet típusú vagy másfajta társadalmi egység bukásához?

Mindent egybevetve, lehetőségét és fontosságát is látom annak, hogy új társadalomtörténeti elméletek szülessenek. Az elmúlt évtizedek azonban megtanítottak arra, hogy a marxista vulgáta alapján felfogott társadalmi-gazdasági ellentmondásoknak nincs magyarázó ereje. Nem lehet többé kiindulni a termelő erőkből és a termelési viszonyokból, amelyek egy ideológia kívülről erőszakolt sémái.

A társadalomtörténeti elméletalkotás ennek éppen a fordítottja. „Nincsenek társadalmi egységek [entitások], kapcsolatok, nem léteznek gazdasági vagy technikai meghatározottságok azelőtt, hogy az adott társadalom formát adott volna nekik” — írja Claude Lefort (1983: 20). Megjegyzem, hogy Lefort politikai bölcséletének egyik katarikus, megihlető élménye éppen 1956 és a szovjet ideológia bukása volt.

Magam ebben az irányban látom a kiutat. Nem az a cél, hogy olyan elvont társadalomtörténeti elméletek szülessenek, amelyek bármilyen társadalomra, vagy akár többre is alkalmazhatóak. Ellenkezőleg, az a cél, hogy válaszolni lehessen a következő kérdésre: mi teszi egységgé az adott, térben és időben elhatárolt társadalmat, mi adja dinamizmusát, vagy miből fakad dinamizmusának hiánya, hogyan lehet megragadni benne a hatalom tagolódását és a társadalom megosztottságát. Hogyan vethető össze, adott esetben, másokkal.³

HIVATKOZOTT IRODALOM

Archer, M. S. 1996: *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge

Bloch, Marc 1939: *La société féodale*. Paris

Bloch, Marc 1940: *L'étrange défaite*. Paris

Certeau, Michel de 1974: L'opération historique. In: Le Goff, Jacques — Nora, Pierre (szerk.) *Faire de l'histoire*. 1. k. Paris, 19—69.

Foucault, Michel 1975: *Surveiller et Punir*. Paris

Dosse, François 1987 *L'histoire en miettes. Des 'Annales' à la 'nouvelle histoire'*. Paris

³ A társadalomtörténeti makroelméletek egyik legújabb, kiváló példájának tekintem Jack Goody: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay* című könyvét (2001). A hosszú időtartamú elemzés történeti keretei, az európai horizont, az összehasonlító vizsgálatok más családrendszerekkel, antropológiai modellek verifikálása történeti elméletek tükrében, mindent érzékeltet ez a Marc Bloch-hoz méltó könyv mindabból, amit úgy érzem a társadalomtörténet ma képes nyújtani. Egyébként még további négy nyelven jelent meg egyidejűleg: franciául, németül, olaszul és spanyolul.

- Gallagher, Catherine - Greenblatt, Stephen 2000: *Practicing New Historicism*. Chicago
- Goody, Jack 1996: *L'homme, l'écriture et la mort*. Entretiens avec Pierre—Emmanuel Dauzat. Paris
- Goody, Jack 2001: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay*. Oxford
- Granasztói György 1984: Egy történész időszerúsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle* 303—312.
- Grenier, Yves 1991: Réflexions libres sur l'usage des méthodes statistiques en histoire. *Histoire et Mesure* 6. 1—2.
- Herder, Johann Gottfried von 1784—91: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1—4. kötet
- Koselleck, Reinhart: Geschichte. In Brunner, Otto—Conze Werner—Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 2. k. 647—717.
- Lefort, Claude 1983. *La question de la démocratie. Essais politiques*. Paris
- Levi, Giovanni. The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.) *Mikrogeschichte Macrogeschichte*. Göttingen
- Mályusz Elemér 1971: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest
- Szekeres András: *Mikrotörténetek és az antropológia: egy diszciplínák közti transzfer mibenléte*. Kézirat
- Szekfű Gyula 1912: *Serviensek és familiárisok*. Budapest
- Thompson, E. P. 1961: *The Making of the English Working Class*. London
- Vico, Giambattista 1744: *Scienza nuova* 3. kiad.
- Weber, Max 1922: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen

Gyáni Gábor

1. Ha az általában vett történetírás, valamint a társadalomtudományok kapcsolataira gondolunk, akkor sommásan azt válaszolom a kérdésre: a viszony közöttük jelenleg gyenge, erőtlen vagy éppenséggel nem is létezik. Ha viszont a történetírás meghatározott áramlatainak a társtudományokhoz fűződő kapcsolatát tekintem, akkor árnyalnom kell a megállapítást. Így például a társadalomtörténet-írás valóban szoros szellemi kapcsolatokat ápol mindenekelőtt a szociológiával, s újabban mind közelebb kerül az antropológiához, illetve a pszichológiához. Az elméleti történetírói diskurzus ugyanakkor a filozófia és az irodalomelmélet (esztétika) meghatározott problémaköréhez kezd magának utat találni. Lehet, hogy ezeknek az újonnan létesülő interdiszciplináris kapcsolatoknak olykor kevés szorgalmazója és gyakorlati művelője akad mifelénk, külföldön azonban valóban széles körben hatnak az efféle tudományos szimbiózisok. A még ma is meghatározónak, tehát a mainstreamnek számító hagyományos politikai- és államtörténetírás azonban, tekintsük akár sajátos kérdésközeit és problémáit, akár megszokott fogalomrendszerét és narratív eszközkészletét, vagy kutatástechnikai gyakorlatát, minden tekintetben érintetlen maradt a többi társadalom- és humántudománytól.

Ami mármint a historiográfia valóban inter- vagy multidiszciplináris területeit illeti, ott viszont azt figyelhetjük meg, hogy konjunkturális ciklusok döntenek arról, mikor és hol jönnek létre ilyen tudományközi zónák. A társadalomtörténet és a szociológia között a társadalomtudományos történetírás divatja idején alakult vagy alakulhatott (volna) ki szoros kapcsolat. A mikrotörténet mostani és persze már tegnap elkezdődött divathulláma ugyanakkor kifejezetten az antropológia és a történetírás egymásra utaltságát bizonyítja. A posztmodernhez szabott történetfelfogás ugyanakkor a narrativitás és az emlékezet problémáit tematizáló irodalomelmélet (nyelvészet), valamint a pszichológia felé tárja ki a kaput. Régi mániám, először a '80-as években írtam róla,

akkoriban még a társadalomtudományos történetírás problémáin rágódva, hogy az interdiszciplináris érdeklődésű történész rendszerint könnyebben ért szót a vele együttműködni kívánó és együttműködni tudó szociológussal, pszichológussal, közgazdással, irodalmárral, filozófussal, vagy antropológussal, mint saját szűkebb szakmájának a legtöbb művelőjével. Ez pedig számomra azt bizonyítja, hogy ma már (sőt, jó ideje) nem beszélhetünk a hagyományos diszciplináris fogalmak szerinti egységes történetírás meglétéről, jöllehet a tudományos élet intézményesültsége (alapképzés, továbbképzés, fokozatszerzés, tudományos kommunikáció, a kutatás intézményi rendje stb.) egyáltalán nem hajlandó tudomásul venni ezt az újfajta elrendeződést, s ennek folytán minden ugyanúgy folyik tovább, mint akkor, amikor még valóban egy és oszthatatlan történetírásról beszélhettünk.

2. Erre a kérdésre, őszintén szólva, nem tudok mit válaszolni. Szerintem ugyanis a társadalomkutatásnak, pontosabban: a történetírásnak pusztán az a haszna, hogy kutatásaimmal örömet szerzek magamnak (ez biztos), s talán másoknak is (ez már felettébb bizonytalan) és végül hozzájárulok saját világom, illetve az utánam következő világok intellektuális gazdagodásához (ez a legbizonytalanabb). Én ennél több hasznát nem látom a munkámnak, s például kifejezetten nem szeretném, ha mondjuk közvetlenül hasznosulnának úgynevezett eredményeim. Ennek a rendszerint politikai hasznosításnak ugyanis szinte mindig szörnyű következményei voltak (talán éppen azért, mert erre zömmel az embertelen diktatúrák szoktak igényt formálni).

3. Kettős alternatíva előtt áll a mai magyar társadalomtörténet-írás. Az egyik alternatíva szerint a makrotörténet útján kellene tovább haladni azért, hogy elvégezzük végre azt a munkát múltunk így biztosított feldolgozásával, melyet a mienkénél gazdagabb (nyugati) történetírások a korábbi évtizedekben jórészt már teljesítettek. Egy szóval: ez a perspektíva azt kívánja, hogy továbbra is főként olyan kutatásokat szorgalmazzanak, melyek elszórtan, ám messze nem kielégítő mértékben már eddig is folytak. Ezzel elérhetnénk végre azt, hogy legalább egy, ráadásul jól bevált paradigma segítségével leírjuk és értelmezzük a magyar társadalom közeli és távoli múltját. Nem szerencsés ugyanis a fél-, vagy harmad- stb. munkát otthagyni rögvest továbbbrohanni csak azért, mert máshol ezt a megközelítést már divatjamúltnak tartják. Ők ezt persze könnyen, vagy hozzánk képest sokkal könnyebben megtehetik, mivel bő tartalommal sikerült megtölteniük a társadalomtudományos makrotörténet-írás által teremtett kereteket. Mi viszont nem állíthatjuk magunkról ugyanezt.

Létezik persze a másik, a sok tekintetben talán hálásabb, bár az úttörés kockázatai miatt ugyanakkor nehezebb és veszélyesebb megoldás is, az, hogy „haladunk a korrallal” és azt igyekszünk itthon a saját múltunk vizsgálatában is alkalmazni, ami a nagyvilágban ma leginkább a levegőben van. Ez a megoldás kivált a fiatal, a pályakezdő kutatókat csábítja. Amíg ugyanis a korban előttük járó tudós nemzedékek érthetően jobban ragaszkodnak ahhoz, amit az évek során nagy nehezen elsajátítottak és rutinszerűen művelhetnek, diákjaik és tanítványaik szinte ösztönösen valami merőben újra vágyanak. Ráadásul a fiatalok még csak most sajátítják el azt, amit a későbbiekben tartósan kamatoztatniuk kell. Végül pedig ennek a tudományos szemléletmódnak és a hozzá tartozó kutatástechnikai készségeknek a megtanulására — az ő külön szerencséjükre — a legkitűnőbb külföldi egyetemi műhelyekben kerülhet sor. Ahol azután arra is felkészí-

tik őket, hogy mi kölcsönöz napjainkban igazán komoly rangot, mi biztosítja a legkedvezőbb előrejutási feltételeket a tudományos kutatóknak: ti. a legújabb paradigma kellő ismerete, valamint gyors alkalmazásának a készsége.

S ön személy szerint, kérdezheti bárki, vajon melyik utat választaná? Mivel eddigi kutatói pályám során, úgy érzem, sok mindent végigjártam már a makrotörténeti kutatások útjai közül, s ettől kellően ki is elégteltem, ezért egy ideje hajlok a kísérletezésre. Ám soha nem hagyom el végérvényesen a már előzetesen jól kitaposott ösvényt sem, mivel felüdülést jelent számomra, ha egy jó forrás, vagy egy megfelelően izgalmas probléma kapcsán visszatérhetek időnként ehhez a korábbi gyakorlathoz. Egyszerűen: én egyszerre választom mind a kettőt, ezt az eljárást azonban egyáltalán nem általánosítanám, s nem is feltétlenül ajánlom másoknak.

4. A magyarországi társadalomtörténet-írás lehetőségei ma kifejezetten jók. Először azért, mert e szakma napjainkra szerzett már magának annyi rangot, hogy a tudományos és kivált az intellektuális közéletben megbecsült helye lett. Ezzel is összefügg, hogy oktatói tapasztalataim szerint a tudományos utánpótlás részéről folyton nő az iránta megnyilvánuló érdeklődés, ami ma még csak részben elégíthető ki, ám az ELTE-n azért működik egy doktori iskolát is fenntartó társadalomtörténeti tanszék és jónéhány vidéki egyetem történeti intézetében is oktatnak kitűnő társadalomtörténészek.

Továbbá: jók a kilátások másodszer azért, mert a szüntelenül bővülő személyi adottságok egész egyszerűen ki kell hogy kényszerítsék a korábbiaknál nagyobb intézményes mozgásteret. Ahogy mindinkább teret hódít a tudományos diskurzusban a társadalomtörténeti és a vele szorosan összefonódó kultúrtörténeti tematika és sajátos látószög, úgy válik fokozatosan normává a neki leginkább megfelelő történeti gondolkodás. Ettől, sajnos, még nagyon messze állunk, hiszen legsűrűbben ma is olyan politikailag érdekesnek vagy fontosnak ítélt történeti kérdéseket tolnak a közérdeklődés homlokterébe, melyeket a konvencionális politikai történetírás kínál fel. Ha arra gondolunk, hogy az Annales mennyire át tudta alakítani a második világháborút követő évtizedekben a francia történelmi közgondolkodás szemléleti beállítottságát, akkor óhatatlanul arra kell következtetnünk: mi még igen messze vagyunk ettől az állapottól s bizony még szűkebb szakmai közgondolkodásunk sem jutott el ideig. Én azonban, ennek ellenére is, optimista vagyok.

Nemzetközi beágyazottságunk attól javul majd, hogy az immár nem merőben provinciális honi történetírás egyre inkább jelen tud lenni a nemzetközi kommunikációs térben. A növekvő mérvű beágyazódásnak azonban súlyos veszélyei is vannak, mivel a nemzetközi vagy egyre inkább nemzetköziesedő tudományos közösségben nem teljesen egyenrangú partnerként vesz mindenki részt. Olyasvalakiként, aki eddig is számos nemzetközi kutatási projektben jelen lehettem, bizton mondhatom: nekünk, vagyis a kis, ráadásul posztkommunista országokat képviselő történészeknek rendszerint csak a mintakövető szerepe jut. Úgy kell saját témánkat átgondolni, majd feldolgozni és megírni, hogy az megfeleljen az ő normáinknak. Ez pedig olykor kétségtelen tudományos veszteséggel is jár, olyan értékvesztéssel, amit nem mindig érdemes vállalni annak fejében, hogy könyvem, vagy tanulmányom jelenhessen meg egy rangos nyugati könyvkiadónál vagy valamely tudományos folyóiratban.

Halmos Károly

KÖZGAZDASÁGTAN ÉS TÖRTÉNELEM – A NARRATÍV ÉS A NEOINSTITUCIONALISTA FORDULAT UTÁN

Ránki György emlékének

Közel negyedszázada jelentette meg Ránki György a *Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válaszútjai* című könyvecskéjét. Mit látott Ránki György — kis könyve alapján — 1977-ben a közgazdaságtanból? Először is nem a közgazdaságtant látta, hanem a korból és a helyből adódóan két közgazdaságtant látott: a marxistát és a polgárit. A marxista „pégék” végzete az volt, hogy nem voltak hajlandók tudomást venni a közgazdaságtan — egyébként már Marx életében bekövetkezett — fejlődéséről. A polgárinak nevezett közgazdaságtan Ránki György könyvecskéje óta is nagyon sokat változott. Ma talán még nehezebb megmondani, mint akkor, mi tartozik valójában e tudományág tárgy- illetve hatáskörébe.

Napjaink a közgazdaság-tudomány céljait tekintve egyetemessé vált, tárgyát tekintve szétesett. Már a Ránki György által polgárinak nevezett közgazdaságtan is matematizált volt, vagyis a természetes nyelvekről levált fogalmi nyelvvel rendelkezett. A szociológusok és a politológusok a megmondható, miként foglal el újabb és újabb állásokat tudományterületükön a mikroökonómia és a döntéselmélet eszközeit általánosító, a módszertani individualizmust következetesen érvényesítő RDE (racionális döntések elmélete — rational choice theory). A neoinstitucionalista iskola igényt tart arra, hogy általános viselkedéstudományként ismerjék el, és aligha tudnánk olyan szféráját megemlíteni életünknek, ahol ne tekintené magát illetékesnek. (Bár, ismerjük el, a résztvevő megfigyelésre esküvő kulturális antropológia és a neoinstitucionalista közgazdaságtan is inkább előzetes ideológiai föltevésai és következtetési szabályai, mint tényleges következtetése miatt áll szemben egymással.)¹

A neoinstitucionalisták mindenütt, mindenbe a piacot látják meg, illetve bele, az önző, környezetére figyelő, de az egészet átlátni nem képes cselekvőt veszik észre; úgy miként az egyszeri jogászprofesszor, akinek a számára a világ jogtárgyakból és jogalanyokból állt.

Amíg ez így kialakult, érdekes szellemi forgás ment végbe. A közgazdasági elmélet nemcsak a jelenben terjeszti ki hatókörét újabb s újabb szférákra, hanem visszatekintőleg

1 „A szerencsejátékok iránt érdeklődő antropológus számára még az is érdekes lehet, hogy ezeket a játékokat rituálék gyanánt fogja föl. Ekkor azzal a kérdéssel kell szembenézni, hogy mit kommunikálnak ezek a rituálék? [...] Azokra a párhuzamosságokra kívánom összpontosítani a figyelmet, amelyek egyfelől a szerencsejátékban való részvétel, másfelől pedig a normális gazdasági életben való talpon maradási törekvés között mutatkoznak. [...] A közgazdászok által észrevett párhuzamokat antropológiai szempontból is megnézhetjük. Azt igyekszem majd kimutatni, hogy a játékok — de különösen a szerencsejátékok — a normális gazdasági élet metaforáiként közelíthetők meg.” (Riches 1986: 89)

Megjegyzendő, azt a gondolatot például, hogy az RDE és kultúrantropológia a publikum előtt veszekedett ellenfelek, miközben a paraván mögött jól elvannak, Vári András kollégám már több, mint egy évtizede kifejtette. Vö. még: „kifejezetten elképzelhető, hogy a ‘korlátozott racionalitás’ alkotóelemmé lehet egy dinamizált, történeti antropológiában, amely a Logosz lassan átalakuló belső illetve külső korlátoltságát figyelembe veszi” *Geschichte und Gesellschaft* 1999. (25) 2.

is, a régi kezdeményeket újra fölveszi, bekebelezi, megemészti. A 20. század kezdetéig létezett a tisztán ökonómiaiak nevezett közgazdasági iskola vetélytársaként a nemzetgazdaságtan történeti iskolája, egy (módszertani kollektivista) institucionalista közgazdasági iskola. Kezdetei az amerikai védővám-vitákat a helyszínen figyelemmel kísérő, majd az Óvilágba visszatérő Friedrich Listhez nyúlnak vissza. Olyannyira vetélytársa volt e történeti iskola a tiszta ökonómiaiak, hogy szintén az általános módszertanként való elismerésre tört. Werner Sombart 1916-ban, *A modern kapitalizmus* 1. kötetében még azt írta, hogy „ha a gazdaságot el akarjuk gondolni, és ha jelenségeit tudományosan akarjuk felfogni, akkor csak kialakított (bereits gewordene), történeti környezetükben ragadhatjuk (vorstellen) meg őket [...]. A nemzetgazdaságtan minden kétséget eleve kizáróan (a priori) történeti (historische) társadalomtudomány”.

Mára a történeti iskola halott. Halálának oka az iskola nacionalizmusa — az, hogy az államot nem megértendőként, hanem szellemi kiindulásként fogták föl. Meghalt, de tovább él(t). Tovább él(t) észrevétlen, mint a háború utáni Német Szövetségi Köztársaság gazdaságpolitikájául szolgáló ORDO-liberalizmus egyik elméleti alapja. Tovább él(t) mint programbeli párhuzamosság: a jogrendre vonatkozó elképzeléseket illetően meglepően sok hasonlóságot mutat a német történeti iskola és az angolszász property rights irányzat.² S végül filológiaiilag is kimutatható a kapcsolattörténeti folytonosság, például Torsten Veblen és a német történeti iskola között.

A tiszta ökonómia oldalát tekintve az úgy nevezett rövid 20. században a közgazdák egyre nagyobb része vont a kétségbe az általános (és optimális) egyensúly dogmáját. A dogma, röviden összefoglalva: Adam Smith, (burkoltan) a sztoikus morálfilozófiára alapított gazdagság- vagy jóléttana (wealth of nations) szerint, az értelmesen önző aktorok viselkedését (a magánbűnöket) egy Láthatatlan Kéz közjóvá rendezi. A neoklasszikusok azt vallották, hogy a gazdaság mindig vissza tud térni egyensúlyi állapotába, csak nem szabad ebben akadályozni, segíteni kell az információk áramlását, engedni kell, hogy a szereplők kinyilváníthassák preferenciáikat, stb.

Az első világháborútól illetve 20. század nagy válságától kezdve egyre erősödött az ezzel szembeni kétely. Frank Knight azt hirdette, hogy a tökéletes verseny esetén nem alakulhat ki verseny. Joseph Alois Schumpeter azt állította, hogy a nagy szervezetek a technikai fejlődés velejárói, a válságok pedig a piac megtisztítói. John Maynard Keynes „szofizmákat” fogalmazott meg: például míg a dogma úgy tartotta, hogy a megtakarítások teremtik meg a beruházások fedezetét, s biztosítják ezen keresztül a hosszú távú egyensúlyt, addig ő azt hirdette, hogy a megtakarítások (a vállalkozók megtakarításai) a gazdasági hanyatlás felé vezetnek. Káldor Miklós rámutatott, hogy a szabad piarcra lépés akadálya lehet az iparági egyensúlynak. Ronald H. Coase (később Nobel-díjas) rámutatott, hogy az üzleti tranzakcióknak jelentős költségei vannak (például szerződés betartatása, harmadik fél kizárása stb.)

Ezek a fejlemények vezettek oda, hogy ahol a korábbi közgazdaságtan csak pozitív és negatív externáliákat látott, ott elkezdtek a gazdaság szereplőinek egymásra hatását vizsgálni. Paul Samuelson híres tankönyvének elején összegzési hibának elnevezve találja az új institucionalizmus érdeklődési irányára rávilágító példát. Ha egy meccsen egy

² Az egyes személyek törvény és szokás által meghatározott és szentesített rendelkezési és kizárási lehetősége javakra és jogosultságokra. Vö. *Geschichte und Gesellschaft* 1999. (25) 2.

cingár fickó föl pattan, hogy jobban lásson, akkor ő jobban fog látni, és még a mögötte ülők is látnak valamit. Ha azonban mindenki elkezd a helyzetét javítani, akkor a végén mindenki állni fog, s csak az elsők fognak látni. Mindenki ésszerűen cselekedett, de a Láthatatlan Kéz nem az optimumot hozta ki, hanem egyáltalán nem kívánt következményeket idézett elő.

A vizsgálódások eredménye, hogy meg lehet magyarázni, miért tartósak egyes intézmények, miért nem sikeresek bizonyos együttműködési formák, s miként fordulhat elő, hogy egyes intézményeket a közvélemény rossznak tart, s mégsem jön létre helyettük jobb.³

Ez az irányzat már nem adottságnak tekinti a nemzeti szintű intézményeket, hanem meg akarja magyarázni még azt is, miként válnak például az ideológiák anyagi erővé. Hangsúlyozom, megmagyarázni. Az RDE egyik neves képviselője, John Elster szerint ez annyit tesz, mint „számot adni arról, hogy miért történt meg. Ez általában [...] olyan formában történik, hogy a megmagyarázandó esemény okaként egy korábbi eseményt hozunk fel, egyben valamiképp megadva azt az oksági mechanizmust, amely a két eseményt összekapcsolja”. Mint Elster hozzáfűzi, a magyarázatot meg kell különböztetni az oksági kijelentéstől, a korrelációtól, szükségszerűségi állítástól, az előrejelzéstől — s ami számunkra érdekes, a történetek elbeszélésétől (amely, szemben a „hogyan történt, ami történt”-re felelő magyarázattal, a „hogyan történhetett, ami történt”-re ad választ).

Miután röviden áttekintettük a közgazdaságon belüli fejleményeket, megfogalmazható néhány kérdés a történetírással szemben, illetve közgazdaságtan és történetírás viszonyáról.

Legelőbb a kölcsönösség, a szimmetria kérdését vetem föl. Vajon a történetírás különbe-e? Vajon kevésbé marasztalható-e el a tudományos imperializmus vétkében? S ha nem, akkor legalább mondhatjuk-e, hogy rivális módszertana hasonlóképp kifinomult?

A nemzetgazdaságtan történeti iskolája kiszorult a közgazdaságtanból, egy ideig gazdaságtörténetként jól elvolt a történeti tudományok körében, de a hermeneutikai fordulat után e tudományágon belül is marginalizálódott. Ugyanakkor a hermeneutika kínálta eszközök nem váltak olyan mértékben a történetírás szerszámaivá, mint amennyire a módszertani individualizmus vált a közgazdaságtanévá.

Az imperialista közgazdaságtannal jelenleg nem áll szemben hasonlóan hatékony és terjeszkedni képes történetírás. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy létezik a totális történetírás eszménye — egy eszmény, amely egyrészt messze nem általánosan elfogadott, másrészt ezideig csak nagyon kevés mű tűzte ki ténylegesen céljául, s még kevesebb valósította is meg.

A továbbiakban, az előbb röviden kifejtett aszimmetriát szem előtt tartva, három kérdésről fejttem ki nézetemet.

Minemű és mekkora a különbség a tiszta ökonómia és a történetírás módszere között?

Mivel egészítheti ki a közgazdasági szemlélet a történetírói munkát?

Vajon nyújthat-e bármilyen segítséget a történelem a közgazdának?

³ Intézmények alatt nem csak szervezeteket értenek, hanem egy társadalom kinyilvánított és rejtett szabályrendszereinek összességét, amelyeket követve a társadalom tranzakciói végbemennek. Az intézményrendszer tehát elvileg a hatékonynak bizonyult szabályokból áll, amelyek a legnagyobb aktivitást idézik elő, vagy a tranzakciós költségek a legalacsonyabbak. *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 258.

A „TISZTA ÖKONÓMIA” ÉS A TÖRTÉNETÍRÁS

Az úgynevezett módszertani vitáknak (Methodenstreit) az volt az egyik alapkérdése, vajon mi a (történeti) közgazdaságtan állása a tudományok között. A vitakérdés azért merülhetett föl, mert egyes filozófusok, Wilhelm Windelband illetve Heinrich Rickert a tudományok különbözősége mellett érveltek. Akárhogy osztályozták is a tudományokat, a történeti tudományok mindkettőjüknél rendre külön kalapba kerültek. Akár igaza volt (van) Rickertnek a megkülönböztetésben, akár nem, könnyű észrevenni, hogy álláspontja mellett érvelve sajátos csúsztatást hajtott végre. A természettudományok sajátosságainak megállapításakor a kutatási fázisról beszélt, míg az értéktudományok esetében az előadásmódról szólt. Ha azonban érvelését e ponton megkíséreljük kiigazítani, a különbséget nem törvénykeresés és értékfelmutatás között találhatjuk meg, hanem ott, hogy a természettudományokban az előadásnak más a szerepe, vagy talán még óvatosabban: más a súlya, mint a kultúrtudományokban. Mára a vita eldőlt, a közgazdaság-tudomány állását kevesen vitatják, bár az igazi természettudósok valószínűleg somolyognak a bajszuk alatt, amikor a közgazdaságtant módszertanilag hozzájuk sorolják.

Noha a tiszta ökonómia a 20. században nem vált kísérletező tudománnyá, de a matematikai formalizmusnak és a matematikai statisztikai alapoknak köszönhetően képessé vált a gazdasági jelenségek tényezők szerinti vizsgálatára, a tényezők oksági szerepének megállapítására, súlyuk megmérése. Mindez jelentősen hatott a közgazdasági fogalmi nyelv alakulására is. Ahhoz, hogy olyan mindenki számára ismert jelenségeket, mint a kereslet és kínálat összefüggése, formális elemzés tárgyává tegyenek, bonyolult segédfogalmakat kellett kialakítani.

Fogalomalkotás, fogalomhasználat

Közgazdaságtanban természetes a jól definiált fogalmak használata, a történelem számára nem. Az álláspontok kifejezetten szélsőségesek lehetnek.

Otto Brunner szerint óvakodni kell a fogalmak visszavetítésétől. Ha egy korban egy fogalmat nem ismertek, egy szót nem a ma megszokott jelentése szerint használtak, akkor az a fogalom, az adott szó a ma megszokott jelentésében nem kérhető számon az őt nem ismerő koron. Ismerjük el, súlyos tudomány-módszertani és -etikai problémákhoz vezetne, ha nem fogadnók meg óvását.

A másik álláspontot, például, John Komlos képviseli, akit nem érdekel, vajon ismerték-e Angliában kilencszáz évvel ezelőtt a bruttó hazai termék (BHT, GDP) fogalmát, úgy véli, veszíteni nem veszíthetünk semmit azzal, ha megkísérli kiszámítani, mekkora lehetett a GDP a Domesday Book korában. Az ő álláspontja sem kifogásolható.

Otto Brunner szerint helytelen volna bármi olyanféle kérdés a történelemtől, vajon miként (vagy: miért nem) törekedett Hódító Vilmos a bruttó hazai termék növelésére. Vagy mégsem? Hiszen a Domesday Book mégiscsak az ország adózóképeségének fölmérésére született. S vajon mi másért érdeklik a mindenkori közhatalmat a gazda-

ság kérdései, ha nem a közköltségek fedezetének előteremtése miatt. S nem az volna-e a történetírói művészet, ha el tudná mondani, hogyan is volt ez akkoron valójában?

A történetírás diakron fordítási tevékenység. Lehet, hogy nem tudomány, de szakma, s ilyen formán jó volna, ha minél kifinomultabb eszközei, minél szabatosabb terminusai volnának, melyeknek létéről, természetesen a kívüllátnak ugyanúgy nem kell tudnia, mint ahogy arról sem, hogy a színészek a színpadon egy különleges járást adnak elő, hogy az a nézőtérről természetes utcai járásnak lássék.⁴

Amiként a gazdasági életben hosszabb idő alatt valószínű újfajta javak megjelenése, melyeknek értelemszerűen megjelenésük előtt nem volt ára sem, úgy az új fogalmaknak sincs jelentése megjelenésük előtt. Ha az összehasonlíthatóság kedvéért ezeket az új javakat kihagyjuk az összehasonlításból, akkor a régi szerkezetnek teszünk engedményeket, ha valamilyen becsült áron vesszük figyelembe őket, akkor a korszerűségnek kedvezünk. A leíráshoz használható (az indexszámításból kölcsönzött kifejezéssel — „változatlan bázisként”) például a vizsgált időszak elejének vagy a végének a nyelvezete, mi több, a mindenkori szemlélő alanyok választhatják („folyó időszaki bázisként”) például saját mindenkori jelenük nyelvezetét is (lehetnek más választások is). Az előbbi például egy tradicionalista szobatudós lehetséges választása, a másik a mindenkori tudománynépszerűsítőé. A különböző fejlettségű országok egyidejű összehasonlításának a különböző nemzeti historiográfiai tradíciókon alapuló nemzetközi kitekintés felel meg. Szépen kimutatható például az 1980-as években lefutott, az európai országok polgárságait összehasonlító német vizsgálat alapján. A lengyel és magyar történeteket a „bennszülött” referensek a német historiográfia nyelvezetének (összefüggérendszerének, problémáinak) megfelelően (de nem megalázkodva) mondták el, s a vizsgálat német vezetője a hallottak (és nem előítéletei) alapján sokkal elmaradottabbnak írta le ezeket az országokat, mint amilyenek valójában voltak.⁵ Ugyanezt kifejtette már a háború előtt Benda Kálmán is, Györffy István könyvét ismertetvén.⁶

Ha a történelmi elfogulatlanság elve szerint nem fogadjuk eleve el, hogy ami van, az létezése jogán jobb a voltnál, akkor jelentősen megnehezítjük a saját dolgunkat, mert sokkal több ide-oda összehasonlítást kell elvégeznünk, s lehet, hogy a végén azt kapjuk eredményül, hogy a változásoknak nincs is egyértelmű iránya, tehát a jobb vagy rosszabb kérdésében nem is tudunk állást foglalni.

4 A diakron fordítás által fölvetett kérdések hasonlóságot mutatnak a közgazdasági statisztika indexszámítási problémájával. Az indexszámítás rövid leírását ld. Eddie 1996. A történész — a szót szigorú értelmében véve — nem fogalmi nyelvet használ. Nyelvezete a köznyelvből vétetik, és ha műve érdeklődést vált ki, akkor vissza is hat a köznyelvre. A köznyelvi szavak jelentése gyakran nem csak használati, hanem viszonyulási szabály is. A köztudomásnak és a köznyelvnek morális töltése van. Feleltessük meg a leírásban használt szavainkat egy statisztikai jellemző (ismérv) lehetséges megvalósulásainak (értékeinek). Föltételezésünk szerint tehát lesz egy (metanyelvi) ismérvünk, nevezzük „leírásnak”, és lesznek ennek lehetséges értékei, a leírás szókészlete. Legyen továbbá szavaink értéktartalma az egy adott sokaság jellemzésekor az ismérvértékekhez rendelődő súly.

5 Halmos 1990: 291—294.

6 Benda 1941.

A történelmi munka fázisai

1. fázis

A történetírás nem csak írás, hanem a források föltárása, rendszerezése, horribile dictu előállítás (már abban az értelemben, ahogyan a történetíró például a levéltárban, könyvtárban, családi ház padlásán, hagyatékban, vagy akár a kukában lelt anyagban meglátja a forrásként való alkalmazás lehetőségét). Forráskritika nem lehetséges összehasonlítás nélkül. Nem mérés ugyan, de már nem nélkülözheti a mérés egyik legfontosabb tulajdonságát, az interszubsjektivitást. A történésznek meggyőző érveket kell felsorakoztatnia amellet, hogy amit lelt, az tárgya viszonylatában forrás, a maga elé tűzött föladat szempontjából erőforrás, melyből meríteni érdemes. A forráskritika a történetírás „műszaki” fázisa, talán annak felelhet meg, amikor egy kísérletező tudományban összeállítják a kísérleti berendezést.

Kérdés természetesen, vajon hol kezdődik a történész munkája. Van ország, ahol a történész munkája a forrástól, értsd a forráskiadványtól, a forrás mai történész-olvasó számára olvasható átiratától kezdődik. Ilyen munkamegosztás esetén természetesen Rickert álláspontja érvényes. A köztörténettel foglalkozókat talán megbotránkoztatja, a történelmi antropológia iránt érdeklődőket viszont nem nagyon kell győzködnöm, hogy a források nem eleve adottak, körük bővíthető, mi több, adott esetben a történész maga is legitim módon állíthat elő forrást (például a történelmi háztartás-rekonstrukció adatlapjai).

De nem kell ennyire szélsőséges példákat vennünk. Bácskai Vera és Nagy Lajos elmondják a magyarországi piacörzetekről szóló kötetük előszavában, miként alakították statisztikai módszerekkel kezelhető forrássá az egyedi információk szempontjából hagyományosan megbízhatatlannak, használhatatlannak tekintett 1828-as országos összeírást.

Érdekes módon, e kérdést elméleti szinten a hazai irodalomban nem egy hagyományos történész exponálta, hanem a kanadai kliometrikus S. M. Eddie. Szerinte történelmi föladat már a leletanyag forrássá tétele is, hiszen nem a forráshoz kell igazítani, mely kérdést teszi föl, mely probléma megoldását tűzi ki a történetíró, hanem a történetírói kérdéshez kell föltalálni a forrásokat, még akkor is, ha a források hiánya gyakran nem engedi is a kitűzött föladat megoldását.

2. fázis

A következő fázis a forrás kiaknázásának fázisa. Ebben a részben a tudományok nagyon hasonlítanak. Mese nincs, mérni kell, még ha csak egyszerű klasszifikáció formájában is. Egy eset nem eset, a forrásokból ki kell szűrni az adatnak valót. A történészek is elkészítik a maguk kis adattárát. Ezen a ponton tapasztalatból korholhatom, magamat sem kifelejtve, a történészeket.

Kollégáimmal kezdeményeztük a Magyar Történelmi Adattár létrehozását. Erre mindmáig a szociológusok adattárával, a TÁRKI-val való együttműködés kínálkozott a

legjobb megoldásnak. A szociológusok lényegében egy — teljesen logikus — követelményt szabtak az adatoknak a nyilvánosság számára is elérhető tárolásának feltételként: azt, hogy a történészek jól dokumentálják adataikat. Az adattár — amikor kapunk rá pénzt — jól gyarapszik, de az adatok befogadásának mindeddig leggyakoribb akadálya a dokumentáltság hiánya. Vagyis az, hogy a történészek nem rögzítik céhbeli kollégáik számára, hogy milyen szabályok szerint nyerték ki kútforrásból adataikat. Ez, egy tudományban, megengedhetetlen.

A tudomány mint megbízható ismeretek forrása — amiként azt a közgazdaságtanra is nagy hatással volt tudományfilozófustól, Karl Poppertől tudjuk — a tudósok önállóságán és a tudósok közösségén belüli bizalmon alapul. A nyers adatokat nem lehet a végtelenségig őrizni, s ha a földolgozás normái elég szigorúak, nem is érdemes. A történetírás azonban, szerencsére, még nincsen nagyon formalizálva. Így viszont könnyen lehet, hogy ugyanazokból a nyers adatokból különböző földolgozók különböző statisztikákat állítanak elő. Sajnos, vannak a társadalomtörténet hazai terepén, akik nem hogy nem dokumentálják jól adatbázisukat, de lényegében a statisztikák elkészítése után nem is őrzik meg azt. A forrás és a statisztika között így elvész az áthidalás (a szociológusoknál ez a lekódolt kérdőív), s ha nincsen egészen részletes kódutasítás, akkor az ismételt áthidalás gyakorlatilag nem, vagy csak óriási ráfordításokkal teremthető meg újra.

3. fázis

Ami az utolsó fázist, a közlést illeti, ott a történetírás jelenleg talán előnyben is van a „kemény” tudományokkal szemben. Az utóbbiak mostanában döbbennek rá arra, hogy az eredmények közzétele — tetszik, nem tetszik — retorika.⁷ De a történetírás retorikai tudatosodása egyoldalú. Míg — joggal — e retorikai tudatosodás emancipációs szerepét hangsúlyozzák, addig a logikai, meggyőző szerepéről kevesebb szó esik.

Nem olyan régen folyt le a BUKSZ hasábjain egy sajátosan rövid visszatekintő vita, melyben Gyáni Gábor kísérelte meg legalább utólag vitatni a nemrégiben elhunyt Pach Zsigmond Pál nézeteit az elkanyarodás elméletéről és a hazai második jobbágyságról. A vita érdekes módon alakult: Gyáni tudta, hogy Pach Zsigmond Pál mellett mások is foglalkoztak a korszak gazdaság- és társadalomtörténetével, és a monográfiáikban közzétett tényanyag Pach Zsigmond Pál vonatkozó nézeteit nem támasztja alá. Pach Zsigmond Pál védte álláspontját, s amikor Gyáni idézetekkel kívánta volna alátámasztani álláspontját, kiderült, hogy hiába a tények, az általa megidézett szerzők szövegszerűen nem írták meg azt, amit meg kellett volna írniuk. Természetesen tudhatjuk, hogy annak idején, amikor a megidézett művek születtek, Pach Zsigmond Pál nem csak a hazai gazdaságtörténet, hanem az illetékes akadémiai intézet igazgatójaként a szakma legfőbb közjogi hatalma volt.

Mondhatjuk, ez szakmai belügy. Ám, ha egy érdeklődő marslakó, vagy külföldi történész az irodalom alapján kívánná összegezni a magyar történelem említett kérdé-

⁷ Az utóbbi időkből hazánkban a *Szociológiai Figyelő* című folyóirat közölt több erre vonatkozó tanulmányt.

sére vonatkozó ismereteket, önhibáján kívül tévútra kerülne — sajnos, a tudományos közösségen belüli bizalom már említett erénye vezetné oda.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉLET ÉS A TÖRTÉNETÍRÓI MUNKA

Néhány esettel megvilágítom, miként módosíthatja a közgazdasági szemlélet a bevett történeti értelmezést.

A rangemelések „piaca”

A nemességszerzést gyakran a feudális értékek elfogadásának szokták tekinteni. Azt, hogy mik volnának a feudális értékek, már ritkábban szokták megmondani, így az állítás elemzése némileg önkényes. A rangemelések időszora és rangonkénti megoszlása olyan állandóságokat mutat, ami elveszi a feudalizáció alapján álló érvelés magyarázó erejét. Mert mivel magyarázzuk meg azt, hogy egyre távolodván a feudalizmustól egyre többen akarnak azonosulni vele? Mivel azt, hogy a gazdasági foglalkozásúak, például a vállalkozók viszonylag nagyobb rangemelésben részesültek, mint a katonatisztek, akik között még leginkább elképzelhető a hűbéri viszonyokhoz és a lovagi értékekhez való ragaszkodás?

A jelenség átlátásához a pozicionális javak elmélete lehet segítségünkre.⁸ A mikro-ökonómiai-szociológiai elmélet pozicionális javaknak tekinti azokat a korlátozott kínálatú javakat, melyek hasznossága a használat elterjedésével csökken (ilyen jóság például a tagság egy maximált taglétszámú klubban, a mindentől távoli hétvégi ház, de szintúgy az érettségi, az egyetemi felvételi). E javak hasznosításában a fogyasztók egymást zavarják — torlódást hoznak létre, és a jóság megszerzése egyben „jóságának” elrontása is.

Ebben az értelmezésben a fontos a korlátozottság, a ritkaság tudata, s a jóság iránti kereslet addig nő, amíg köztudottá nem lesz a jóság elterjedtsége.

A rangadóományozásokat valamilyen, az uralkodónak tett személyes szolgálattal indokolták meg. Ez biztosította a rangot szerző számára a szerzés egyediségét. Ilyen rangemelés a Monarchiában a 18. századtól több, mint tizenhétézerszer fordult elő, s akkor még nem számítottuk a községeknek adományozott uralkodói kegyeket. Mi ez, ha nem az egyediséggel folytatott tömegkereskedelem?

Ha ennek fényében gondoljuk végig a rangemelésre törekvők viselkedését, akkor nem kell belekevernünk a régi korok iránti nosztalgiát, nem kell hamis tudatot föltételezni részükről, s nem kell megkérdőjelezni erkölcsi integritásukat sem ahhoz, hogy érthetővé váljék, miért is voltak hajlandók sorban állni, folyamodványokat beterjeszteni, takasakat megfizetni. Azért tették, mert ezzel elismertethették tekintélyüket. Ez egy viszonylag elterjedtnek tekinthető emberi törekvés, és csak keveseknél lép föl olyan ultraarisztokratikus formában, mint az amerikai filmkomikusnál, Woody Allennél, aki — saját bon mot-ja szerint — „soha sem lépne be egy olyan klubba, amelyik fölvenné a tagjai közé”.

⁸Tóth 1988.

A másik oldalról tekintve: a császár illetve király (illetve a nevében eljáró főtisztviselők) nagyon is érezhette, érezhették, amit mi ma közgazdasági fogalmainkkal leírunk: ez piac, s ha egy piacnak hosszú életet szánunk, akkor azt (esetleg soha ki nem mondott, de mindig érzékeltetett) szokványokkal karban kell tartani. Kimutatható a torlódás elkerülésére, a kínálat szabályozására való törekvés, ami nem volt egyszerű, tekintve a tömeges kereslet nyomását. Amikor a rangemelések irányzata kezdte elhagyni a konstanst, visszafogták a rangemeléseket (például 1884-ben). A rangemelések gyakorisága egyszer lódulhatott meg, de az már a vég volt: IV. Károly már sejtette talán, hogy e piac szabályozására már nem sokáig lesz lehetősége, s — elnézést a profanizálásért — ennek megfelelően, saját szempontjából ésszerűen, hozta ki a maximumot a maradék lehetőségéből.

A hadiszállítási piac

Hatvany Lajos *Urak és emberek* című regénye egy, a terménykereskedelemből indult zsidó nagyvállalkozó család hosszú történetének szépírói ábrázolása. Mivel a szerző maga is az ország egyik legtekintélyesebb — s nem mellékesen: hasonló hátterű — nagyiparos családjából származott, figyelemre méltó, ha azt hangsúlyozza, hogy a regénybeli kereskedő család üzleteinek egyike a kezdetektől fogva mindig is a hadiszállítás volt. Tény egyébként az is, hogy a tekintélyes nagyvállalkozók részt vettek például a hadiszállításokban jóval később is, például Bosznia okkupációjának idején.

A hazai gazdaságtörténet, de a társadalomtörténet is úgy tartja, hogy a 19. század nagyvállalkozóinak jó része a napóleoni háborúk alatti kontinentális zárlat alatt kezdte meg vagyona gyarapítását. Most ne azzal foglalkozunk, vajon a kontinentális zárlat hathatott-e olyan mértékben Magyarországon, hogy tömeges kereskedelmi tökefölhalmozást tett volna lehetővé. A korabeli szárazföldi szállítási költségek alapján a szállítási sugár nem lehetett túl hosszú. Mindenesetre a háborús időszak élelmezési föladatai maguk is elég föladatot biztosítottak a terményfelvásárlással foglalkozó vállalkozóknak. Nagy tőke sem kellett hozzá, hiszen a Főhadparancsnokság ügynökeiként tevékenykedtek. Ugyanakkor a hadiszállítási üzletben résztvevőket gyakran vádolják azzal, hogy a katonák rovására rossz minőséget szállítanak — „jó pénzért”, és e mögött összejátszást, korrupciót sejtene, sejtetnek. Ez erkölcsi minősítést tartalmaz. Az erkölcsi minősítések alkalmazása pedig komoly kérdéseket vet föl,⁹ főként, ha az előadott történet hitelre tart igényt. Adódik a kérdés, vajon milyen üzleti viselkedési sajátosságoknak kedvezett a hadiszállítási üzlet.

Ha el akarjuk kerülni az előzetes erkölcsi ítélezés kényszerét, akkor érdemes megvizsgálni a cselekvés környezetét, adott esetben a hadiszállítási piacot. Ez a piac sok szempontból eltér attól a képtől, amit az eszményi, a társadalmi méltányosságot megvalósító piacról kialakítottunk.

Az egyik legfontosabb hiányossága e piacnak, hogy az üzleteket az eladók (a hadiszállítók) és a vevők (Főhadparancsnokság) nem egymás, hanem a beavatkozni nem

⁹ Jó példa erre a német történészvita az intencionalisták és strukturalisták között (vö. Tomka 1992).

tudó harmadik fél, a katonák rovására kötötték, ők voltak azok, akik a szállított élelmet megenni voltak kénytelenek.

A másik probléma az élelem fölvásárlása során adódott, a hadiszállítók közgazdasági értelemben a Főhadparancsnokság ügynökei voltak a termelőkkel szemben. A közgazdasági irodalom szerint főnök (principális)-ügynök (principal-agent) probléma alapja, hogy az ügynök „teljes felelősséggel valósít meg cselekvéseket beindító választásokat, de [a megbízó — H. K.] tudatában van annak, hogy az ügynök a határesetben semmilyen mértékben nem viseli cselekvésének a következményeit”.¹⁰ Az elmélet a probléma orvoslására nem tud jobbat ajánlani, mint lehetőség szerint kerülni az főnök-ügynöki jellegű munkamegosztást. Azt is láthatjuk, hogy ennek egyik módjaként az ügynökök körének szűkítését javasolja. Nos, a Hadilevéltárban fennmaradt iktatókönyvi bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a hadparancsnokság energiáinak jó részét arra fordította, hogy különböző szankciókat és szabályokat találjon ki megbízottjai megzabolázására. A háborúnak vége lett, mielőtt a jó szabálykódexet kidolgozhatták volna. A Főhadparancsnokság nehézkesen tudta a szállításokat ellenőrizni. A hibák, hiányosságok mindig csak utólag derültek ki. A közvetlen beszerzők, meghatalmazással rendelkeztek a hadparancsnokságtól, s nem saját számlára dolgoztak, s ha adott esetben egy-egy rossz tranzakcióért viselt felelősséget sikerült volna is bizonyítani, vagyoni erejük jóval kisebb volt annál, hogy a döntéseikért viselt anyagi felelősség a megbízó számára komoly kárpótlás lehetett volna. Sajátos helyzet, de az elméletből következik, hogy a nagyhatalmú Főhadparancsnokság vissza-visszatérően a hadiszállítók befolyása alá került, vagy komoly küzdelmet kellett folytatni azért, hogy ez ne következzen be. A befolyásra szert tevő csoportokat a hadiszerezése forgandósága „vethette ki a nyeregéből”.

A harmadik nehézség az aszimmetrikus informáltságból fakadt. A „tragacspiac” elmélete szerint a jószágokra vonatkozó információk (vagyis az egyedi, idioszinkratikus tudás) egyenlőtlen megoszlása bizalmatlanságot szül, és — az egyetemi életből vett kifejezéssel — egyszimusra vezet: a piac résztvevői igyekeznek kötelezettségeik minimális teljesítésével megszabadulni egymástól. A Főhadparancsnokság állandóan gyanakodott, hogy rossz minőségű szövetet vagy gabonát kap, de maga is igyekezett értéktelen pénzzel fizetni. A katonák a rossz minőséget szenvedték meg, a termelők a rossz pénzt (a devalvációkat). A legjobban még a szállítók jártak. Az iratok azt sejtetik, hogy a devalvációkor a fontos hadiszállítók kivételes bánásmódban részesültek, de egyébként is ők, mint a forgalomba hozott papírpénz közvetítői jobban érzékelhették a pénzrosszaságát, mint a végső elfogadók.

A negyedik pont a korábban korrupciós tünetként említett összejárás kérdése. Tudjuk a forrásokból, hogy a Főhadparancsnokság ingadozott, vajon a beszerzéseknek melyik módja volna a legkedvezőbb a hadipénztár szempontjából, a nyílt árlejtés, vagy a meghívásos szállítás. Az előbbi olcsóbb volt, de sok bizonytalanságot rejtett magában, a második kalkulálhatóbb volt, de drágább.

Egy árlejtés rossz tapasztalatai (nem elég tőkeerős takácsok túlvállalták magukat, és nem tudták a megfelelő minőségű szövetet szállítani) után ismét a meghívásos rendszert részesítették előnyben, és tekintélyes nagykereskedők közül választották ki a legjobb

¹⁰ Buchanan 1985.

ajánlatot tévőket. A hadsereg azonban nem elégedett meg ennyivel, ráadásul még a piac felmérésére és felosztására is készítette-kényszerítette a szállítókat. Ezzel tulajdonképpen csíráiban egy lépést tett afelé, ami a század végi hadseregszervezés alapja lett: az erőforrásait minél inkább saját ellenőrzése alatt tartani akaró hadsereg felé.

K. J. Arrow, R. Coase, G. Stigler (mindhárman Nobel-díjasok) nyomán haladva Oliver Williamson, akit a neoinstitucionalizmus egyik alapítójának tekintenek, azt vizsgálta meg, mik azok a körülmények, amelyek egy piacon a hierarchikus szervezetek kialakulásának irányában hatnak. A korlátozott racionalitás (H. Simon dolgozta ki) illetve a bonyolultság és bizonytalanság kettőse képezik az első tényezőt. A második tényező az információs hatás (information impactedness). Ez részben abból adódik, hogy az információ aszimmetrikus eloszlású, részben abból, hogy az információ átadása illetve cseréje esetenként nagyon költséges. A harmadik tényező pedig, szintén összefüggésben a másik kettővel az opportunizmus (tkp. visszaélés az alkalommal, vagyis a megígérés pillanatában fedezetlen, vagy hamis ígéretet, melyeket egyéni előny reményében tesznek). Az efféle ravaszkodás annál kevésbé szűrhető ki, minél kevesebben vannak az adott piacon, s ha nem szűrhető ki, kontraszelektációs mechanizmusokat indít el. Ha ezek a tényezők hatnak, akkor hatékonyabb lehet hierarchiákat működtetni, mint piacokat. E harmadik tényező mindkét hadsereg-ellátási beszerzési formában megjelenik. Az árlejtés és a meghívás esetében is. Az egyik esetben a túlvállalás (ezt a kaucióval lehetne kiküszöbölni, de ez a cenzus szűkíti a piacra lépés szabadságát), a másikban a kevés tőkeerős fölvásárló titokban egymás területére térve fölveri az árakat, holott a cél az árak leszorítása. Ezért volt kénytelen a hadsereg parancsnoksága maga is szervezőként és koordinátorként föllépni, holott eredetileg a beszerzési tevékenységet éppen kiadni szerették volna.

Mi végre mindez?

Tapasztalatom szerint a történetírók megszokott reakciója a föntiekhez hasonló okfejtésekre kettős: magánbeszélgetésekben, vitákon, amikor nem illik a provokáció elől kitérni, a jogosult visszatámadás („mi végre mindez?”), a szakirodalomban — ahol a feleknek nem kell egymás szemébe nézni, a tudomásul nem vétel és az értetlenség.

Az élő viták hangulatára pedig legyen példa az eset, amikor először előadtam azt, hogy a rangemeléseket piaci tranzakciók módjára lehetne elemezni. Egyik kritikusom azt kérte, hogy mutassam ki ezt a viselkedést az egyes rangemelési esetekben. Ahhoz, hogy ezt a viselkedést meg lehessen mutatni, így vagy úgy, a tömeg leírásának módszerét, a statisztikát kell alkalmazni. Pályatársam ellenvetése vonatkozhatott esetleg arra, hogy én már csak a más által elkészített statisztikát használtam föl. Ez lehet érv az adott vizsgálat ellen, de ha általában értenők, azt jelentené, hogy „csak abban a statisztikában hiszek, amit magam hamisítottam”. Ez az ellenvetés nehezen tartható. Egyrészt bizalmatlanságot fejez ki — ilyen alapon megkérdendően, milyen alapon hisz valaki bármely forráskiadványnak; másrészt tudatlanságot afelől, hogy a nagy számoknak megvannak a maguk törvényei.

Visszatérve a kérdésre, vajon mire mindez, a válasz a következőképpen foglalható össze. A köztörténészek tekintélyes része, valószínűleg nem ismerve, de ismeretlenül is elfogadva a Nietzschének tulajdonított mondást, miszerint csak az határozható meg, aminek nincs története, bármiféle fogalmi nyelv helyett a köznyelvet és a köztudomást (common sense) részesíti előnyben. Ha ezt a szemükre hányják, védekezésüként rögvést elismerik: maguk is tudják, a köztudomás és a -nyelv nem pontos.

Ez tisztáldozat, noha hasznos védekezés, hiszen ebben megegyezvén elsikkad az erősebb kifogás, a burkolt és a köznyelvi eszközökbe elválaszthatatlanul beleötözött értékítéletek problémája.

Az előadott példák esetében nem az ösztönzött legjobban a közgazdasági modellek segítségével való értelmezésre, hogy ezeket jobb értelmezéseknek gondolom. A közgazdasági modellek egyedi eseteket amúgy sem képesek okságilag megmagyarázni. Inkább azért igyekeztem ezeket fölhasználni, hogy a moralizálás buktatóját elkerüljem.¹¹

A századforduló zsidó vagy — Márkus István szavával — „volt zsidó” nagykereskedői vagy bankárai bárósításának esetében nem egyszer elhangzik az az értelmező fordulat (de nem tényeken alapuló magyarázat), hogy ők ízig-vérig polgárok voltak és lelkük mélyén maguk sem vették komolyan a királyi kegy megnyilvánulását. A korabeli és mai értékítéletek közötti különbségek áthidalásának tehát az az ára, hogy hőseink morális integritását a korabeli szociális kontextusban kérdésessé tették. Helyesebb megfogadni a történeti antropológia nagyasszonya, Natalie Zemon-Davies óvását: a történész gondolja el, mi történnék, ha szembesítenék hőseivel, ha szemükbe kellene néznie.

A hadiszállítók esetében ősi vád a korrupció. Olvasható erre 18. századi példa (Farádi Vörös Ignác emlékiratai), az 1859-es nagy panamát Jókai 1869 (a kis válság) és 1877 (a nagy agrárdepresszió közepe) között háromszor is megírta. Az első világháború idején is a baloldali propaganda célpontjai voltak a hadimilliomosok. Hatvány Lajos *Urak és emberek* című regényében is enyhe pejoratív felhanggal említetik ez a tevékenység. Ha a történész e morális ítéletet fogadja el, vagyis azt, amelyik a „soha senkiről ne kérdezd, hogyan szerezte az első millióját” szólásban összegezhető, ezzel a burkolt gyanúsítással föladja a „harag s elfogultság nélkül” elvét. A másik megoldás, hogy a helyzetet az „ésszerű tettek, nem várt következmények”, vagyis a cselekvések heterogóniája alapján értelmezzük, amíg az egyedi tények más értelmezést nem írnak elő.

Visszás módon az értékeléssel terhelt naiv terminológia azt jelenti, hogy a történetírás ahistorikus alapokon nyugszik. Nos ebből a kátyúból segíthet kikecmeregni a közgazdaságtan, vagy bármely más axiomatikus építkezésű tudomány.

Még egyszer hangsúlyozom: a történetírás közönségének semmit nem volna szabad érzékelnie abból, hogy a történetírók fogalmilag (is) gondolkodnak. Ha jók a történészek, akkor ez céh műhelytitka marad.

11 A döntésemélet szerint a közérdeket szem előtt tartó („morális”) cselekvés is csak egy a racionális cselekvések között, persze a közérdeket tisztelő cselekvő más súlyokat rendel cselekedete kimeneteleihez, mint a szélsőségesen önző (vö. Huoranszki 1999; Ambrus 1999).

Institucionalizmus a történetírásban

Igazságtalan ez az áttekintés, ha nem veszi figyelembe, hogy a magyar történetírás rendelkezik egy olyan kiemelkedő személyiséggel, akinek átfogó történelmi áttekintése nem nélkülözi az institutionális magyarázatot. Hajnal Istvánról van szó, az *Újkor történetéről*, amely művében Hajnal újragondolja az ipari forradalom előzményeit is. Mivel Hajnal István terminológiája nem kevéssé a német történelmi iskola hatása alatt állt, fölfogását saját terminusain belül a racionalitás versus intellektualizmus, esetleg individualizmus versus atomizáltság fogalompárok segítségével szokás leírni. Szembetűnő viszont Hajnal István institutionális felfogása, ha történelmi materializmusát a történelmi materializmus atyjának, Karl Marxnak az elbeszélésével hasonlítjuk össze.

Marx Károly a történelem motorjának szerepét az erőszakra ruházta, így a kapitalizmus és az ipari kapitalizmus kialakulása egy egyszerű piaci koncentráció az egyéni termelőktől az ultrakapitalizmusig. Ehhez azzal a föltételezéssel él, hogy Angliában a feudalizmus (hűbériség) és a kapitalizmus közé beiktatódott egy fejlődési fázis (a 14—17. században) amikor a földművelésben szabad egyéni termelők lettek volna, s a termelőeszközök és munkaerő szétválasztása ennek az állapotnak a felbomlása volt. Az árszabályozó szabad piac e felfogás szerint az erőszak kinyilvánításának eszköze volt.

Hajnal István nem a kapitalizmusra, hanem a technikai fejlődésre koncentrált. Ahhoz, hogy megmagyarázhassa, honnan származott az a technikai potenciál, amelyik a 18. század második felében oly látványosan megnyilvánult, a kézműipar piaci és munkaszervezetét kellett újraértelmeznie. Szemben a szokásos történelemfölfogással, nem azt állította, hogy a kézműipar és a céhek idejében ne lett volna, vagy csak csökevényes lett volna a piac, hanem azt, hogy másként működött. Nem jobb és nem rosszabb az árszabályozó és szabad piacnál az árverseny kizárásával és a piacra lépés korlátozásával működő, hanem más. Más ma is, és más volt, mert az aktorok közötti versengést és együttműködést más csatornába terelte.

Hajnal István a céhek, de még a kereskedői gildék esetében sem a szabad verseny akadályozását hangsúlyozza, hanem azt, hogy ezek a szervezetek a nem árjelzéseken alapuló piacoknak megfelelő munkamegosztási szervezetek voltak. Hajnal ugyan nem mondta ki, de nézetét végiggondolva adódik, hogy a céhes korlátozások a kontraszelektió korlátozásának eszközei lehettek. Ezt mi megállapíthatjuk, még akkor is, ha ők ezt a fogalmat nem ismerhették. A Marx által Anglia történetébe belevetített szabad egyéni termelők rendszerét Hajnal inkább a francia földbérlő parasztok helyzetében fedezte föl. Az individualizálódás és az atomizálódás különböző mértéke különböző kapitalizmusokhoz vezetett.

Ezzel a következtetéssel ki is egészíthetem az előző alfejezet összegzését. Ott úgy érveltem, hogy az institutionalista szemlélet haszna a moralizálás elkerülése. A másik viszont az intézmények egyes formáinak minősítése. Az intézmények működésének eredménye hozzámérhető bizonyos kinyilvánított erkölcsi értékekhez, és meg lehet állapítani azt, hogy az intézmény közelíti-e az emberi cselekedeteket és várakozásokat ezekhez az értékekhez, vagy távolítja őket azoktól.

TÖRTÉNELEM A KÖZGAZDÁSZNAK – AZ IDŐ

Vajon mit kínálhat, vagy kínálhatna a történész a közgazdákknak. Azért a föltételek mód, mert a közgazdák egy jó része, kezdő imperialistaként még nem tudja, hogy semmi sem tart örökké, s a történelmet legfőljebb sztori formájában élvezi. De ha érdekelné, azt válaszolnám, hogy az időt.

„Werner Conze 1957-ben az ipari forradalom korát az emberiség történetének második nagy cezurájaként jelölte meg, amely csak a magaskultúrák hatezer évvel ezelőtti kialakulásával mérhető össze.”¹² „Az ökonómia számára a [...] cselekvés- és mikroelméleti fordulat az emberről szóló ahistorikus tanítások eredményeihez vagy igényeihez való eszmei visszatérést jelentette. E visszatérésnek jó történelmi okai voltak. A klasszikus és neoklasszikus mikroökonómia abban az időszakban döntött a történelem helyett a „természettörténet” mellett, amelyiket a Werner Conze a modernségbe való átmenet koraként jelölte meg, és amelyekben a történelem éppen az élet kiszolgált tanítónőjévé vált. Azért vonult vissza, mert megértette, hogy a világ milyen gyorsan húzódott ki a történelem ‘tapasztalati teréből’ (Koselleck).”¹³

A „kemény” tudományok nem értelmezésre, hanem magyarázatra törekednek, és eredményeik előadásában nem a retorika, hanem a logika szabályait követik, erőtereket, erővonalakat, trendeket, periodicitást, korrelációt, szükséges és elégséges föltételeket keresnek, saját területükön „fölszámolják” az időt.

Például Donald M. McCloskey összehasonlítja a műszaki tudományos érvelést a bölcsészettel. Mind a „mérnökök”, mind a „történészek” élnek a hasonlat (metafora) és a történetmondás (história) eszközével — az előbbieket inkább az elsövel, az utóbbiak inkább a másodikkal. A két véglet a pusztá összehasonlítás illetve az események egyszerű felsorolása. A mérnöknek és a történésznek lehet közös témája — az idő. A műszaki tudományokban az időt (is) differenciál-egyenletekkel kezelik. A differenciál-egyenlet történetyszerű, a tapasztalatot — még ha burkoltan is — idő szerint rendezi. A nem-lineáris differenciál-egyenletek kaotikus történetet fejezhetnek ki, azaz jelentős következményeknek nincs föltétlenül jelentős oka, és a kezdeti föltételek nem részletezhetők annyira, hogy kielégítő magyarázatot vagy előrejelzést kínáljanak.¹⁴

De mitől van az idő? Gondoljuk el, hogy valaki egy kabinban utazik, és nem, vagy csak egy szűk kis résen lát ki, és a zötykölődést érzi, nem tudhatja mi történik vele. Útja egyedi, esetleges, nem tudja merre kapaszkodjék, mire számítsion. Utasunk számára van előbb s utóbb. Ha valaki ezt egy tágasabb vonatkoztatási rendszerből figyelheti, és ismeri a kabint mozgó eröket, annak nincs idő, csak pályák, trajektóriák vannak, még ha azok bonyolultak is. Az utazó időpontjai neki tér- (pontosabban: téridő-) koordináták, az időtartamok is csak távolságok. Lehet azonban, hogy az utazó és a

¹² *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 278.

¹³ *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 282. Ld. még: Koselleck 1977: 173—183; Koselleck 1996: 37—51.

¹⁴ McCloskey 1991. Az összefoglalás a folyóirat indexe alapján készült. (A differenciál-egyenletek a függvények halmazán értelmezett egyenlőségek, amelyekben függvények és deriváltjaik együtt szerepelnek. Egy függvény derivált függvénye a függvény gráfjának mindenkor meredekségét rendeli a függvény értelmezési tartományához.)

megfigyelő is egy nagyobb kiterjedésű erőter része, és lehet, hogy ismét csak van egy megfigyelő, aki ezen kívül van.¹⁵ A történész olyan utas, aki megfigyelőként azzal a föltevással él, hogy a megfigyelték is utasok. Az idő szoros összefüggésben van az egyediséggel. Amikor a történész az időt próbálja „kifeszíteni”, akkor az egyedít állítja elő. És fordítva.¹⁶

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Lakatos Loránd 1999: Moralitás és racionalitás a döntésméletben. *Szociológiai Szemle* 4. 123—133.
- Benda Kálmán 1941: „Györfly István: Nagykunság...” *Társadalomtudomány* 3. 335—344.
- Buchanan, James M. 1985: Egyéni választás magán-, ügynöki és kollektív döntésekben. In: uő: *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 272—283.
- Cullmann, Oscar 2000: *Krisztus és az idő. Az őskeresztény idő- és történelemszemlélet*. /Hermeneutikai Füzetek 22./ Budapest
- Eddie, M. Scott 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen
- Elster, Jon 1996: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest
- Geschichte und Gesellschaft* 25: 2, 1999. Politische Ökonomie
- Gleick, James 1999: *Káosz. Egy új tudomány születése*. Budapest
- Halmos Károly 1990: Bürgertum im 19. Jahrhundert. *BUKSZ* 291—294.
- Hász-Fehér Katalin 1999: Három kép a tizenharmadik század időutazóiról. In: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 169—186.
- Huoranszki Ferenc 1999: Racionalitás és erkölcsi normák. *Szociológiai Szemle* 1.
- Koselleck, Reinhart 1977: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 173—183. [újrarendelt: *Nagyvilág* 2001. 4. 617—626.]
- Koselleck, Reinhart 1996: Goethe korszerűtlen történelme. *Világosság* 4. 37—51.
- Madarász Aladár 2000: Eszméletörténet és közgazdaságtan. *2000* 9. 60—72.
- Mawdsley, E. — Munck, T. 1996: *Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek*. Budapest
- McCloskey, Donald M. 1991: History, Differential Equations, and the Problem of Narration. *History and Theory* 1. 21—36
- Ránki György 1977: *Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet választásai*. Budapest
- Riches, David 1986: Szerencsejáték: a társadalom tükre. In: Cherfas, J. — Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Budapest, 83—96.
- Tomka Béla 1992: A holocaust genezise. *Válóság* 10. 40—48
- Tóth Margit 1988: Zsákbanacska. In: Gál R. István (szerk.): *Racionális választások — irracionális következmények*. /Szociológiai Műhelytanulmányok 12./ Budapest, 107—130.
- Wagner, H. R. 1984: A német fenomenológia hatása az amerikai szociológiára. In: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, 118—155.

15 „Akkor mi a dimenziója egy spárgagombolyagnak? [...] attól függ, honnan nézzük. Messziről a gombolyag nem egyéb, mint egy nulla dimenziós pont. Közelebről a gombolyag egy gömb alakú térrészt látszik kitölteni, amely három dimenziót foglal el. Még közelebről előtűnik a spárta, és a tárgy gyakorlatilag egydimenzióssá válik, bár az egy dimenzió mindenesetre önmaga köré gubancolódik, mégpedig a háromdimenziós térben. Továbbra is érdemes azonban megkérdezni, hogy most hány szám szükséges egy pont helyzetének meghatározásához.. Messziről egyre sincs szükség — csak egyetlen pont az egész gombolyag. Közelebről nézve már három kell. Még közelebről nézve viszont egy is elég: akár fel van gombolyítva a spárta, akár nincs, csak azt kell megmondanunk, hogy mekkora távolságot kell megtenni a spárta végétől a kérdéses pontig” (Gleick 1999: 116).

16 Minden félreértést kizárólag: ez a nézet jogellenes. Vö. 129/2001. (VII. 13.) Korm. rend.: „A történelem linearitását a szakképzés rendjében is kívánatos megtartani...”

Ö. Kovács József

1. A kérdésre adott válaszban érdemes visszatekinteni a szakterület múltjára, hiszen annak ellenére, hogy az antikvitás óta beszélhetünk történetírásról, a szakmai professzionalizálódás, a történettudomány kialakulása a 19. századra tehető, amikor módszeresen a szakot is elkezdték oktatni az egyetemeken. Az akkor kialakított struktúrák nyilvánvalóan meghatározták a későbbi fejlődést, így a mait is. A társadalomtörténet szempontjából ebben az összefüggésben azt tartom igazán tanulságosnak, hogy a felvilágosodás kori szociális kérdés iránti érdeklődést követően a szaktudomány kialakulásának korára ez hogyan szorult a háttérbe és vált az állam- és nemzetfejlődés, a politikai egység központi témává a történetírók többsége számára. Azonban a szociológia atyjai közé sorolt Emile Durkheim (1917) és Max Weber (1920) halála utáni nemzedék jelentős része mindinkább elfordult a múlttól és a hagyományos történetkutatói gyakorlattól, amelyet elsősorban a politikai események és az uralkodói életrajzok jellemeztek. Ekkoriban a kialakuló társadalomtudományi határok sokkal inkább átjárhatóak voltak, ezt például Weber saját foglalkozásáról vallott mondatai is bizonyítják, hiszen magát inkább politikai gazdaságtant művelő tudósnak vagy összehasonlító történésznek tekintette. A lassan kifejlődő „új történet” a tradicionális történetírással ellentétben a politika világa mellett, sőt helyette, minden más emberi tevékenységgel igyekezett foglalkozni. Az eseménytörténeti elbeszélést mellőzve a struktúrák elemzése került a figyelem középpontjába. A korábbi ábrázolásmódokkal szemben tudatosan törekedtek arra, hogy a múltbeli valóságot egy „alulról” való történeti rekonstrukció révén mutassák be. Mindez a források körének a kiszélesedését, másrészt a sokféle kérdésfelvetés és megközelítés jogosultságát is jelentette. Az ezzel kapcsolatos történettudományi viták már a 19. században elkezdődtek, amelynek a legismertebb eseménye Leopold von Ranke és követőinek módszerei miatt kibontakozó és részben nemzetközi jelentőségűvé váló Karl Lamprecht-vita volt. Érdemes felidézni, hogy a Ranke nevével fémjelzett historizmus számára az állam — mintegy individuum — állt az események középpontjában, amelyet a személyre koncentrált elbeszélés előtérbe helyezésével együtt Lamprecht oly élesen kritizált. Mindamellet Lamprecht gondolatmenetében is megtalálhatóak azok az elemek (például a homályos jelentésű néplélek, a kiemelkedő személyek és más társadalmi csoportok körének éles elválasztása), amelyek — vereségét még inkább felerősítve — a vita névadójának elszigetelődését fokozták. A történettudomány ekkori újítói persze sokkal inkább politikai okok miatt maradtak alul, hiszen közvetve-közvetlenül a német államfelfogást és ideológiai rendszert is kritizálták. Ugyanakkor Lamprecht, támadói által leegyszerűsített, s akkor eleve gyanúsnak számító „materializmusa” nem kevésbé hozzájárult a vereséghez. Az új történetnek sokkal nagyobb volt a lehetősége az USA-ban és Franciaországban. Az USA demokratikus elvekre épülő társadalmában megnőtt az igény arra, hogy a történeti kutatásba minden emberi tevékenységet bevonjanak, és ezzel együtt kinyissák a kapukat az antropológia, a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociológia előtt.

A jelenkori történettudomány és a társadalomtudomány kapcsolatát csak akkor lehetne alaposan megítélni, ha mindkét oldalon láthatnánk az intézményes és személyes kapcsolódásokat, amelyekről nekem az a benyomásom, hogy szorosabb szakmai kötődésekről alig lehet beszélni. Maga a történettudomány is sokszor csak az igényesebb elvárásokban, úgymond az ideák világában jelenik meg úgy, mint a tudomány egyik köztársasága. Szakmánkat, oktatási és kutatási helyeinket továbbra is nagyrészt a historizmust követő, többnyire hierarchikus intézményesülés jellemzi. Ezen azért sem lehet csodálkozni, mert kezdetben a magyarországi professzionalizáció is követte a nyugat-európai, s annak is leginkább német útját. A 20. század második felének intézménytörténete egyéb sajátosságokkal színesítette a korábbi adaptációt. Ebből, és legfőképpen a történelmi módszertan és tankönyvek gyengeségeiből fakadóan iskoláinkban igen kevés esély van arra, hogy a történelmet komplexen, a társtudományok eszközeit és szemléletét is alkalmazó módon lehessen megismerni. Mindezt azon is lemérhetjük, ha ismerőseinknek igyekszünk megmagyarázni, hogy a történelem tantárgy ismereteinek megtanulása és tanítása nem csupán az események, adatok, évszámok, uralkodói dinasztiák és elitek élettörténeteiből kellene, hogy álljon.

A magyarországi társadalomtörténet-írás gyenge intézményes alapjainak oka szintén elsősorban a 20. századi politikai rendszerekből, és azoknak a tudománypolitikájából fakad. A század második felében az oktatás hivatalos tantárgyi rangjára emelt történelmi materializmus szemlélete nem csupán áthatotta a felnövekvő nemzedékek történelemről kialakult képét, hanem egyúttal „helyettesítette” is a történettudomány és más társadalomtudományok szorosabb kapcsolatát. A szociológiával és egyáltalán az elméletekkel szembeni bizalmatlanság továbbra is elég nagy, a történészek és más társtudományok párbeszédéről alig lehet beszélni. A társadalomtörténet több évtizedig szinte csak — az egyébként jó színvonalú — gazdaságtörténetbe burkolva jelenhetett meg. Én tehát ebből a perspektívából közelítve látom úgy, hogy a történettudomány és a társadalomtudomány kapcsolata eddig sajnos összességében nem volt eléggé hatékony. Azért mondom, hogy sajnos, mert a történelmet az én véleményem szerint is mint lehetőséget lehet értelmezni, amely megközelítés pedig akarva-akaratlanul feltételezi azt, hogy a történettudomány mindig alkalmazott társadalomelmélet. Abban az értelemben az, hogy az elmúlt korok, az emberi kapcsolatok összetevőit egy olyan nyelven írjuk le, amellyel a saját társadalmunkat is jellemezzük. Ezt igen sokan nyíltan bevallják, mások viszont nem, azt állítva, hogy a múltbeli kapcsolatokba mintegy belehelyezkedve és azokat átérzve, megértve írják le az akkor feltételezett cselekvéseket, folyamatokat és állapotokat. Mindennek az átélő képességnek kétség kívül van szerepe a történelmi múlt ábrázolásában, de nem kizárólagosan.

2. A kérdés azt is feltételezi, hogy maga a történelmi társadalomkutatás fogalma és módszerei jól ismertek és elfogadottak, holott Magyarországon erről csak igen szűk értelemben beszélhetünk. Célszerű tehát először a társadalomtörténetről szólni, amit természetesen sokféleképpen igyekszünk magyarázni, de leginkább mégis egy negatív meghatározással lehet körülírni: minden ide tartozik, ami távol van a hagyományos politikátörténettől, bár mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a politikával, mint társadalmi rendszerrel a társadalomtörténészek is foglalkoznak. Ebből nőtt és nőhet ki Magyarországon is a „politikai társadalomtörténet”, amely mindenekelőtt a politikai

struktúrák, folyamatok, döntések társadalmi és gazdasági feltételeit és következményeit vizsgálja. A társadalomtörténet tehát mindenekelőtt bizonyos társadalmi csoportok helyzetét kutatja. S inkább foglalkozik a társadalommal, mint az állammal, s inkább a csoportokkal, fejlődéssel, struktúrákkal, mint az eseményekkel. Mint ahogyan maga a társadalom fogalma is, úgy ezek is egy tudati elvonatkoztatás eredményei, és valóban, igen sok esetben lehet inkább a történész konstrukciójáról, mint egykori történelmi jelenségek rekonstrukciójáról beszélni. Mindez nagyrészt abból is fakadt, hogy a történelmi társadalomkutatás igen nagy hangsúlyt helyezett az elmélet- és modellalkotásra, amelyek egyébként rendszerint sokakat elidegenítenek ettől az irányzattól. Nem kevésbé gyengítheti a történelmi társadalomkutatás „hasznát” az, hogy a kulturális szférák iránt sokkal kisebb érzékenységgel vagy sematikusabban közelít. Az előnyei közé leginkább azt sorolom, hogy az ábrázolásban a problémacentrikusságra és a magyarázatra törekszik, azaz a lehető legnagyobb mértékben túllép az adatok pusztá regisztrálásán és az elbeszélésen. Igen jelentős hátrányai közé sorolom viszont azt, hogy sokszor az elméletek fogásában maradván nem teszi láthatóvá a struktúrákba bújtatott embereket, illetve azok pusztá tömegként jelennek meg. Mindez abból is fakadhat, hogy lehetőség szerint a tendenciákra, a főbb változások irányára, a szabályszerűségekre koncentrál, amelyek bemutatása rendszerint makroperspektívából készült képeket rögzít. S ez éppolyan téves lehet, mint amikor például pusztán a hatalmi, politikai kapcsolatok és döntések ismeretében használják sokan — mintegy háttérként — a „gazdaság” és a „társadalom” sematikus kategóriáit, anélkül, hogy annak belső összetevőit (területi, jogi, foglalkozási, etnikai, vallási, életmódbeli) és különbözőségeit hangsúlyoznák. A haladásba vetett — öngazolásból is fakadó — túlzott hit sem tett jót ezen irányzatnak. A lokális és regionális különbségek és kapcsolatrendszerek bemutatása rendszerint csak az igényekben jelenik meg, a megvalósításban ellenben sokkal kevésbé. Ennek hazai megváltoztatásához szemlélet- és módszerváltoztatásra van szükség, amelynek révén talán elkerülhetőek — többek között — a mikro- és makrotörténet hamis szembeállításának csapdái.

3. Elsősorban továbbra is türelemre, kitartó kutatásokra, színvonalas művekre és együttműködésre van szükség. Én legfőleg azt tudom valamennyire megítélni, hogy saját szakmai körömben belül milyen módon tudok, tudunk hozzájárulni ahhoz, hogy minél jobban fejlődjön a magyarországi társadalomtörténet-írás. Ez csak akkor lehet igazán hatékony, ha szűkebb szakmai területünk művelői egyúttal közelítenek — a megismerés szándékával — a történettudományon belüli és kívüli rész tudományok képviselőihez. Igen fontosnak tartom a folytonos önreflexiót és a mérlegkészítést. Ehhez hozzájárulhat az a készülő társadalomtörténelmi kötet, amely a Gyáni Gábor és Kövér György párostól 1998-ban és Valuch Tibortól 2001-ben megjelent mű után a külföldi és a hazai hagyományok, módszerek bemutatására vállalkozik. Ettől azt is remélhetjük, hogy szűkebb és tágabb körben világosabbá válhat az önmeghatározás és persze a külső megítélés is. A *Korallt*, mint olyan folyóiratot, amelynek kimondott célja a társadalomtörténelmi munkák megjelentetése, igen fontos fórumnak látom. Ugyanakkor további intézményes formákra is szükség van mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban.

4. Részben az előzőekben írtak alapján látnék kibontakozási lehetőségeket. A nemzetközi kapcsolatok valójában inkább személyes, részben baráti indíttatások alapján alakulnak. Itt mindenképpen kiemelkedik a francia-magyar doktori iskola, amelynek részben kiterjesztésével, másrészt pedig más nyelvterületekkel való kapcsolatépítésével a magyar társadalomtörténet-írás ismertebbé válna külföldön is. Bizonyára jót tenne az is, ha minél több, magát névvel is illető műhely alakulna, mert például az elévülhetetlen érdemeket szerzett Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület is átment egy olyan, természetesnek is tekinthető átalakuláson, amely alapján úgy tűnik, hogy az évi konferencia megszervezésén és az előadások megjelentetésén túl többre nem tud vállalkozni. Regionális, intézményi tagoltsága miatt sem lehet az egyesülettől többet elvárni, mint azt, ami eredeti célkitűzése volt: az elszigeteltséget csökkentve nyújtson szellemi háttérrel, fórumot a különböző generációk számára. A nyugat-európai szakmai fejlődést is tekintve, nem látom erősnek és stratégiai szempontból elég markánsnak a társadalomtörténeti intézményesülést, ezért a nemzetközi beágyazottság is inkább csak individuális szinten létezik. Itt nem csupán nyugatra gondolok, hanem a közvetlen szomszédságunkra is, akikkel az egyik legfontosabb feladatunk lenne az együttműködés. A társadalomtörténeti irányt nevében is hivatalosan viselő két tanszéken (ELTE) kívül, Miskolcon két évvel ezelőtt arra futotta az erőnkiből, hogy elindítsuk az összehasonlító regionális társadalomtörténeti szakirányt, amely vállalkozás eredményeinek mérlegeléséhez még évekre van szükség. Mindezekkel együtt is azt gondolom, hogy éppen ennek a hiánynak a betöltése adhat elég lehetőséget Magyarországon, ahol szakmánkban ugyan mindig megjelennek a nyugat-európai és észak-amerikai adaptációs kísérletek, azonban az iskolák, irányzatok nagyon nehezen gyökeresednek meg és produkálnak műveket. Az új hullámok rendszerint gyorsan elsodorják a tudományos konjunktúrákat is, amelyekre továbbra is jelentősen hat a politika és a könyvpiac.

Kövér György

1. *Történetírás és társadalomtudományok* viszonyának megítélése attól függ: honnan nézzük? A rövideg kedvéért legyen szabad most véleményemet a társadalomtörténet (mint határterület) szempontjából megfogalmaznom. A kérdés hullámszerű történeti felvetődéseire és historiográfiájára ezúttal nem térnék ki.¹ A történetírás és a társadalomtudományok viszonya egyfelől módszertani, másfelől intézményi probléma. A módszertani kérdések önmagukban évszázados vitákra nyúlnak vissza: mennyire lehet az individualizáló eljárásra épülő históriába a generalizáló társadalomtudományok logikáját átültetni, avagy mennyiben egyeztethető össze a történetírás narratív technikája az analitikus társadalomtudományok kifejtési gyakorlatával. Sokféle megfogalmazást olvashattunk már a differenciákról, kezdve mondjuk a Dilthey-féle értelmező (verstehen) és magyarázó (erklären) tudományok közötti különbségtételtől Le Roy Ladurie frappírozott „gombagyűjtők” és „ejtőernyősök” hasonlatáig. Lawrence Stone ma már

¹ Erről részletesebben Kövér 1997.

klasszikusnak számító esszéjében a történet a társadalomtudományok hatásáról szól, amit általánosságban abban látott, hogy explicitebb előfeltevéseket, gondosabb fogalomhasználatot, kifinomultabb kutatási stratégiát, formalizáltabb módszertani apparátust (például a kvantifikációt) eredményezett, ahol a hipotézisek forrásokon történő tesztelése végső soron mérte az eredményességet. S közben az akkor „új történetírás” új utakat (analitikus és nem-narratív technikák), új kérdéseket, új problémákat és új szubjektumokat (a tömegek), s ezáltal új tudományterületeket hozott divatba (Stone 1987: 16—27).² Már Stone felhívta ugyanakkor a figyelmet az újnál is újabb jelenségekre. Ma a gyakorlatban történetírás és társadalomtudományok *kölcsönhatása* az igazi kérdés, ami elsősorban a tematizáláson és a módszertani apparátus átvételén mérhető. Az elmúlt évtizedekben ott volt a viszony a legharmonikusabb, ahol valamely társadalomtudomány és a történetírás kölcsönösen megtermékenyítette egymást. A sikeres együttműködés példaként a történeti demográfiát említhetném, ahol például a család-rekonstrukciós vizsgálatok (vagy más eljárások alkalmazása) révén a demográfia a prestatistikus korra is ki tudta terjeszteni adatbázisát, ám ehhez a szükséges fogalmi rendszer, a finom mérőszámok kidolgozásával maga a demográfia fejlődése is hozzájárult. A retrospektíve hosszabb időperspektíva egyúttal a népesedési előrejelzések számára is nagyobb időfeszítávot tett lehetővé. Nem mondható ennyire eredményesnek a kooperáció olyan tudományterületek között, ahol a történetírás és a más tudományok közötti együttműködés egyoldalúbbra sikeredett. Itt legtöbbször az adott társadalomtudomány kínálta módszertani apparátusát a történetírás számára, de vagy a tágabb értelemben vett história nem mutatkozott érdemi vevőnek, vagy azt mondhatnánk, hogy a meglehetősen szűkre szabott határok között elért eredmények iránt már az adott társadalomtudomány sem mutatott túlzott érdeklődést, vagyis kevésbé hasznosította azokat saját megújulása érdekében. Példákat hozhatnánk mind a „keményebb”, mind a „puhább” tudományok köréből: gondolhatunk akár az „új gazdaságtörténet” (kliometria), akár a pszichoanalitikus alapozottságú történetírás (pszichohistoria) sorsának alakulására. Mindkettő a maga nemében zárványként elkülönült tudományszakká vált, amelynek sem a történetírásra, sem a közgazdaságtanra, illetve a pszichológiára nincs komoly kihatása. A felhozott példákból is látható, hogy történetírás és társadalomtudományok viszonyára nem adható egyértelmű válasz, bár az együttműködés szükségességét általában mindenki elismeri, sőt helyel-közzel kívánatosnak is tartja. A helyzet felemáságához az is hozzájárul, hogy a valóban meglévő módszertani probléma intézményi konfliktusok által is terhelt. Akár a történész fordul módszertani segítségért valamelyik társadalomtudományhoz, akár az utóbbi terjeszti ki érdeklődését a történelmi vadászmezőre, az „illetőségi kérdés” mindig felvetődik: a megszületett eredmény melyik diszciplína termését gazdagítja? Avagy még inkább a területi fenyegetettség pszichózisának formájában: vajon nem valamely hódító érkezett-e a mi földünkre, akár azzal a céllal, hogy megvesse a lábát minálunk, akár azzal a rejtett szándékkal, hogy megbolygassa a kialakult határokat, s

2 Az eredetileg a hetvenes évek végén íródott tanulmányban Stone hat új tudományterületet (tudománytörténet, népesedéstörténet, a társadalmi változások története, tömegkultúra - vagy mentalitástörténet, várostörténet, családtörténet) és három „jelölter” (új politikátörténet, pszichohistoria, új gazdaságtörténet) ítélte ígéretesnek.

elszakítsa terrénumunk valamely darabját tőlünk. A módszertani aggályok gyakran intézményes félelmek kifejezői, de nem kizárt a fordított eset sem. Miközben az interdiszciplinaritás divatos jelszó lett és maradt, hiszen elvben jóformán senki sem vitatja, hogy a történelem megértéséhez és elbeszéléséhez egyaránt szükség van mondjuk közgazdasági és pszichológiai fogalmakra és ismeretekre, (anélkül persze, hogy a történéstnek közgazdásszá vagy pszichológussá kellene válnia), addig az akadémiai élet gyakorlata nem a sokszínű tudományközi civilizációnak, hanem a szakbarbárságnak kedvez.

2. Ami a „történelmi társadalomkutatást” illeti, a kérdés kissé zavarba ejtő. Nehéz ugyanis első látásra eldönteni, hogy most vajon a „történelmi szociológiára”, a „historische Sozialwissenschaft-ra”, a „social science history-ra” vagy a „*társadalomtudományos történetírásra*” gondoltak az ankét (és a folyóirat) szerkesztői. Nem mintha a fenti fogalmak között nem lenne átfedés, de mindegyiknek megvan a maga tudományos (és nemzeti-kulturális) kontextusa. A hasznosságról pedig elég kilátástalan valami nem utilitarisztikus dolgot mondani. Amennyiben — némileg önkényesen — a társadalomtudományos történetírásra vonatkozatom a megválaszolendő kérdést, s Nietzsche alapján kísérlem meg mérni a „hasznot”, azt mondhatnám, hogy a tettekre sarkalló („monumentális”), a hagyományőrző („antikvárius”) és a múlttól megszabadító („kritikai”) funkció közül a társadalomtudományos történetírás minden bizonnyal legkevésbé az első igényeinek tehet eleget (Nietzsche 1989: 37—47). Bár ebből a szempontból minden történetírás belső problémája volt és marad, hogy vajon miként képes az individualizáló módszerrel élő história tanulságokat sugallni a jelen számára, az élet tanítómestere patetikus szerepről nem is beszélve. Amennyiben viszont számítógépes adatbázisok megteremtésével például hozzáférhetővé tesz a tudományos értelmezés számára olyan forrásokat, amelyek korábban a történetírás számára csak „holt” múltbéli nyomokat jelentettek, kétségtelenül nagy szolgálatot tehet a második (antikváriusi) feladat számára is. Fő terepe azonban természetesen leginkább a harmadik, kritikai szerepkör lehet, amennyiben berögzült, de analitikusan soha nem bizonyított feltételezéseket új módon tematizál és a források próbájának alávetve „falszifikál”. Tisztában kell lennünk ugyanakkor azzal a paradoxonnal is, hogy miközben a társadalomtudományos paradigma még számtalan elvégzetlen feladatot tudhat maga előtt mind nemzetközileg, s még inkább Magyarországon, hogy megtisztítsa a terepet a hagyományos történetírás által ránk örökített elaggott kliséktől és a politikai fogantatású (múltbéli és jelenkori) előítéletektől, eközben az újfent új narratív fordulat, avagy a mikro-történelem óta számos olyan kihívással kell szembenéznie, amelyek következtében már nem lehet a régi módon újnak sem lenni. Hacsak nem akarunk a hatvanas-nyolcvanas évek „új történetírásának” emlékművet állítani (bár ez sem alábecsülendő feladat), túl kell tudni lépni nemcsak a hagyományos esemény- és politikatörténet-centrikus faktográfián, hanem meg kell próbálni felülkerekedni saját korábbi szcientista illúzióin is. Végző soron csak jó és rossz történelmi munkákat lehet megkülönböztetni, s ebben az értelemben én hasznosnak tartanék mennél több (nem politikai értelemben vett) revizionista szellemű, jó politikatörténelmi munkát, no persze nem titkolva azt a sejtésemet, hogy bizony ahhoz is szükségeltetik legalább némi politikatudományi háttér. S az is meggyőződésem, hogy egy társadalomtudományos alapozottságú és

centráltságú történetírás inkább képes rendszerbe foglalni a történelem egész folyamatát, mintha a múltnak csak egy szegmensére korlátozzuk tekintetünket. Még akkor is, ha a legújabb törekvések a „kultúra” hívószava mögé felsorakozva tartják lehetségesnek a szintézisek megalkotását (Burke 1991: 18–20).

3. A magyar társadalomtörténet-írás mai feladatait nehéz egy anket keretében felvázolni. Talán legáltalánosabban azt mondhatnánk, hogy a magyar társadalomtörténet klasszikus művei még az 1970–80-as években születtek. Csak jelzéseképpen például Bácskai Vera, Tóth Zoltán és Vörös Károly munkáira gondolunk (Vörös 1979, Bácskai 1989, Tóth 1989). A nyolcvanas–kilencvenes évek ugyanakkor számtalan új kérdésfelvetést, részkutatást hoztak, amelyek a magyar történelem számos berögzült sztereotípiáját új megvilágításba helyezték. Az új eredmények mozaikszerűségével az első társadalomtörténeti tankönyv szerzőinek is szembeülniük kellett, a műfajból adódóan azonban elsőrendű feladatuk a hiányok jelzése mellett a meglévő eredmények lehetséges interpretációs rendszerbe foglalásának kísérlete lehetett (Gyáni — Kövér 1998). S bár időnként célszerű meg-megállni körbetekintés, feladatmeghatározás, vagy épp alkalmi összegzés céljából, önkritikusan meg kell állapítanunk, hogy a társadalomtörténet haladásának menetét — ugyanúgy, mint más tudományterületek esetében — mérföldkőként a *monográfiák* jelzik. Ezért mindenekelőtt a tervbe vett és megkezdett monográfiák elkészültét tekinthetjük az előttünk álló legaktuálisabb feladatnak. Hogy az iménti képszerűséget vetítsük tovább: a beharangozott, de el nem végzett munkálatok olyan út menti furatokra emlékeztetnek bennünket, amelyekbe végül nem kerültek be az útjelző oszlopok, vagy útszegélyező facsémék. Akármilyen mélyre ássuk is a gödröt, azt idővel betemeti a homok, és az arra vetődők már nem emlékezhetnek arra, hogy milyen terepmunkák folytak valaha azon a helyen. A monográfiák szempontjából némi biztatás lehet számunkra, hogy az Osiris Kiadó induló társadalomtörténeti monográfia-sorozata számos legújabb kutatás eredményének reprezentatív megjelenítésére vállalkozik, amivel remélhetőleg legalább ezeket a szerzőket ösztönzi a munka befejezésére.

4. A társadalomtörténet-írás jövőjét a fentiekben túl részben a tudományterületek *nemzetközi beágyazottsága*, valamint az intézményes graduális és posztgraduális képzés *lehetőségei és perspektívái* határozzák meg. A társadalomtörténet — interdiszciplináris jellegéből következően — már eleve a nemzetközi terepen szerveződött meg, a megmeredett nemzeti intézményes struktúra szűknek bizonyult ilyen vállalkozások megindulásához és terjedéséhez. Fokozottan igaz ez egy olyan országra, mint a miénk, ahol nemcsak a szakmai piac méretei kicsinyek, hanem a szervezeti keretek is rendkívül hierarchikusak és rugalmatlanok. Többnyire az új felsőoktatási intézmények létrejötte sem az új diszciplínának nyitott teret, hanem — ha lehet — még a régi kereteket is avított formában reprodukálta. Olyan ágakban, mint például a történeti demográfia, várostörténet, elit-kutatás, vállalat-történet azt is mondhatnánk, hogy a honi kutatók nemzetközi reputációja komolyabb, mint az itthoni historikusok elfogadottságuk. Erről nemcsak a nagy nemzetközi konferenciákon való sikeres részvétel, hanem a külföldön és idehaza szervezett műhely-szemináriumok keretében kifejlesztett rendszeres együttműködés ad legvilágosabb tanúbizonyságot. A társadalomtörténet hazai megjelenítésében remélhetőleg a továbbiakban is fontos szerepet fog betölteni a több száz

taggal rendelkező Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület, amely immár 1986 óta szervez évente változó tematikával konferenciákat és adja közzé (sajnos változó rendszertelenséggel) annak referátumait a „Rendi társadalom — Polgári társadalom” kötet-sorozatban. A perspektívát azonban végső soron a képzés és továbbképzés lehetőségei határolják be. Miközben — sepregetve a saját házunk táján — például az ELTE történész hallgatóinak öt éves tanulmányaik során összesen egy szemesztert kell a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék óráiból felvenniük (s már ez is eredmény a korábbi teljes fakultatívitás helyett), a Bácskai Vera által alapított társadalomtörténeti PhD alprogram keretében elkészült első disszertációk, és a manuactor professzor-asszony 70. születésnapjára kiadott tanulmánykötet (amelyet a doktoranduszok írtak és szerkesztettek) seregszemléje nemcsak az első nem-autodidakta nemzedék felcsepere-dését, hanem beérését is jelzi (Bódy — Mátay — Tóth 2000). Ebben természetesen óriási jelentősége van, hogy ennek a kilencvenes években egyetemre járt társaságnak módja volt saját tanárain túl másoktól, a társadalomtörténet nemzetközi beágyazottsága révén elérhető ösztöndíjak segítségével a nemzetközi akadémiai élet számos kiváló műhelyében és mestereitől a szakma fogásait elsajátítani. A leicesteri várostörténeti mesterkurzus mellett érdemes itt mindennek előtt a Granasztói György által alapított, francia-magyar együttműködésre épülő „Atelier” posztgraduális képzésben résztvevők ígéretes teljesítményét kiemelni, amelyről például a doktorandusz hallgatók francia nyelvű tanulmányaiból szerkesztett kötet tanúskodik (Lagrave 1999). S talán nem tűnik illetlenségnek, ha a zömmel társadalomtörténész és szociológus PhD hallgatók által szerkesztett *Korallt* is a jövő nemzedék szerepvállalása egyik színtereként érzékelem. Az elkövetkező évek feladata mindennek előtt az eddig kialakított szerepek és intézményes keretek megőrzése, s noha a roppant dinamikus nemzetközi áramlások kívánatosá tennék az újabb irányokba történő terjeszkedést is, egy társadalomtörténész legyen realista. Minimális programként érje be azzal, hogy a remélhetőleg konszolidálódó keretek váljanak alkalmassá az új áramlatok alkotó befogadására (is).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest
- Bódy Zsombor — Mátay Mónika — Tóth Árpád 2000 (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest
- Burke, Peter 1991: Overture: The New History, its Past and its Future. In: uő (ed.) *New Perspectives on History Writing*. Pennsylvania, 1—24
- Gyáni Gábor — Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
- Kövér György 1997: Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület tíz év múltán. *Századvég*, Új folyam. 4. 43—55.
- Lagrave, Rose-Marie (red.) 1999: *Villes et campagnes en Hongrie XVI—XXe siècles*. Budapest
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest
- Stone, Lawrence 1987: History and the social sciences in the twentieth century. In: uő. *The past and the present revisited*. London és New York, 3—45.
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917*. Budapest

L. Nagy Zsuzsa

A társadalomtörténeti kutatás és írás ma már elismert, önálló ága a történettudománynak. Ezt a pozícióját nem túl régen és nem is könnyen érte el, különösen nem a modern korra vonatkozóan. (Mondandómat e korszakra vonatkozó ismereteimre alapozom.) Nem mintha a kutatók nem érezték volna szorító szükségét a társadalmi szerkezet, a történeti viszonyok alaposabb, a lehetőség szerinti hű rekonstruálásának. A kutatást és publikálást nem a szándék és a felkészültség hiánya késleltette, hanem a történettudományra nehezedő ideológia. Ez oly ismert tény, hogy részletezni szükségtelen. Miközben nemzetközileg már virágzásnak indult a történettudománynak ez az ága, nálunk a gazdaságtörténet-írás volt az, ahol még szinte bújtatva, elrejtve megjelentek az első társadalomtörténeti elemek, s azután — jobb esetben — a politikátörténetbe is beszivárogtak ilyenek.

Ehhez mérten úgy látom, hogy az utóbbi két-három évtizedben a történettudomány húzóágává a társadalomtörténet lépett elő. Az ilyen jellegű kutatások mind több kutatót, és ami nem mellékes, mind több fiatal vagy fiatalabb kutatót vonzottak. A társadalomtörténet iránti érdeklődés, művelése szükségességének felismerése hívta életre annak idején a Hajnal István Kört, aminek jelentőségét nem utolsó sorban abban látom, hogy együttműködési keretet adott a fővárosi és a nem fővárosi kutatóknak.

A társadalomtörténet fellendülő művelése volt az a kapocs, amely immár „a” magyar történettudományt újól (a gazdaságtörténetet követően) hozzákötötte a szakma nemzetközi áramához, tartós és sokoldalú együttműködést alapozva meg.

Egy adott kor elemzésének, megismerésének alapvető feltétele társadalmi bonyolultságának, osztályainak, rétegeinek, csoportjainak, valamint egymáshoz való viszonyuknak a feltárása. A társadalom rajzába így lép be kikerülhetetlenül az életviszonyok és az életmód vizsgálata. Erre nézve minden eredmény a teljesebb kép kialakítását szolgálja.

A társadalom- és életmódkutatás olyan forrásokat von be a munkába, amelyekre korábban nem gondoltunk, vagy használhatóságukat el sem képzeltük. Ezek révén az ismeretek és a nézőpontok is gazdagodnak. Ugyanakkor azok a kutatók, akik helyi forrásokkal dolgoznak és dolgozhatnak elsősorban, e kutatási irány művelőiként országos történeti érdekű ismereteket tárhatnak fel, feledve azt a korábbi, nem feltétlenül értékelismerő jelzőt, hogy helytörténész.

A teendőket tekintve — saját érdeklődési köröm alapján — a városi népesség társadalomszerkezetének, életmódjának további vizsgálatát szorgalmaznám, mivel itt még pusztán a polgári, kispolgári rétegek tekintetében is beláthatatlanul sok tennivaló van. És akkor még nem szóltam a városi munkás, ipari és egyéb fizikai munkát végző rétegekről, amelyeknek ismeretében nagyobbak a hiányaink, mint az ismereteink. E téren a néprajz eredményeire sem támaszkodhatunk, mivel annak érdeklődését a városi munkás folklór annak ellenére nem keltette fel kellő mértékben, hogy a modern kornak ez nem kevésbé, ha nem fontosabb kérdésköre, mint a falusi, a paraszti népességé. (Csak mellékesen: ott is több kellene a változásról, a mássá válásról, mint a korszakonként erőltetett hagyományőrzésről.)

Meggyőződésem szerint a történettudomány nem mehet előre, nem kapcsolódhat a szakma nemzetközi irányzatához a társadalomtörténet kitüntetett művelése nélkül. Eredménynek valójában nem csak az évtizedek óta sorozatosan megszülető kitűnő elemzéseket, új forrásokra alapozott leírásokat tartom. A társadalomtörténet valódi térhódítását a történettudományban ott látom, hogy ma már a politikatörténet-írás sem nélkülözheti a társadalomtörténeti szemléletet. Manapság igényes, szakmailag elismert politika-, diplomáciatörténeti munka is csak úgy készülhet, hogy nemcsak az intézmény szerkezetéről, működéséről szól, hanem arról is, hogy kik voltak működtetői, honnan jöttek, miféle társadalomtörténeti gyökérrel és háttérrel rendelkeztek. Azt hiszem és remélem, hogy a társadalomtörténeti szemlélet áthatotta az általános történetírást. Ennél többet egy olyan kutató, aki maga is érdekelt e téren, aligha kívánhat.

Tóth Zoltán

1. A tudományágak közti „viszony”, — bizonyára Fernand Braudel-nek a *Századokban* is megjelent 1958-as cikkére utal — úgy látom, jellegzetesen nemzedéki és korszakos helyzetek függvénye. (Teória helyett narratíva.) A régi farmernadrágos összejöveteleknek minden esetre jó ideje vége van; a mesterségünket űző „nép” egyik felénél a nézetekét a viselet váltása is követte. A Petőfi Sándor utca elején, a Korzó Étterem a hatvanas évek közepe táján, minden hónap első szerdáján régészek, „fiatal archeológusok”, középkorral, bizantinológiával, néprajzzal, valamiféle ösztönös társadalomtörténettel, szociológiával kísérletezők nagyon szigorú vitáinak színhelye volt, csakúgy, mint egy évtizeddel később a KSH szakszervezeti kultúrdélutánjai. A hatvanas-hetvenes évek fordulója az „interdiszciplinaritás” vágyában élt. Ennek, úgy gondolom, Európa mindkét felén az olajválságot megelőző konjunktúra volt a táplálója, Magyarországon pedig különösen a „mechanizmusreform” reményében indult kezdeményezések, alapítások, „programok” nyíltsága. Ebben a hullámban jelent meg a szociológia felől kiindulva a történeti kutatásokban a számítógéphasználat. A közeledést „ember és ember között” elősegítette a nagygépek működtető gazdáinak a szó szoros értelmében vett rendőri szigorral őrzött egyeduralma. A használók érdekeikkel a használati kiváltságot osztó intézményekkel szemben még egy oldalon álltak. A gépek környékén, Magyarországon az Akadémiának a személyi számítógépek elterjedéséig a legjelentősebb, a Várban dolgozó nagygépe, a CDC „udvarán”, vagy inkább piacterén, az operátorszobákban és lyukasztótermekben úgyszólván minden megtörtént, még véleménycsere is. Ez utóbbi — s talán az adatkezelés kényszerű fegyelme — tűnik utólag a fontosabbnak, mert az akkori „user”-öntudattal járkáló kutatók közül senkinek sem emlékszem olyan érdekesebb munkájára, amit géppel, nagy tömegű adatfeldolgozásával készített volna el. Mégis, a matematikai és statisztikai módszereket a történészek egy része, a gazdaságtörténeten kívül is megismerte és használta ezután. Ahol nem ilyen in- vagy félformális volt az interdiszciplináris közeledés, hanem tudományos nagyüzemek kísérleteztek vele, mint ugyancsak a Korzó korszakban, de Nyu-

gaton, mint például a kölni iskolások és René Königék, ott valódi kudarcokat szenvedtek.

Voltak tehát egyes nemzedéki és korszakos helyzetek, amelyek elősegítették a kommunikációt a társadalomtudományi szakmák között, tanulságul mégis azt kell leszűrjem, hogy mindig egyes, valamikor így mondták: „komplex szemléletű” embereken múltott az, hogy ezekből a helyzetekből termett-e valami; legalább egy olyan seregszemle, mint a Hofer Tamás szerkesztette 1984-es *Történeti antropológia*.

2. A történeti társadalomkutatás:

„1. ... mindaz, ami nem politikatörténet.

2. Nem egyéb, mint kultúrtörténelem.

3. Az, amit régen te eszmetörténetnek neveztek. A korok világnézeti mozgalmait tárgyalja.

4. A történeti szociológus szemlélete, mely a történet főtényezőjének a tömegeket látja, s az összes történeti jelenségeket a társadalmi élet egyszerű vetületének tekinti.

5. Olyan diszciplína, amely a történet folyamát nagy egyéniségek személyes élete köré fonja.

6. Az a metódus, mely az események mögött lelki — nem szellemi! — motívumokat keres.

7. A történetnek szintetikus a világnézeti szemlélete, ennél fogva olyan betetőző diszciplína, amely a történelmi kutatás által már összehordott és feldolgozott anyagot használva, a múltat összekapcsolja a jelennel.

8. A történetben tevékeny végső és általános erőknél a kidolgozása, kipreparálása.

9. A történet filozófikus áttekintése.

10. A nagy fejlődési egységeket átfogó, az adatokkal nem pepecselő folyamatos történeti előadás.

11. Olyan előadási mód, mely csak egyének, művek vagy korok lélekrajzához illik, tehát tárgya csak az lehet...”

A fentieket Jó Tibor írta 1935-ben a „Geistesgeschichte”-ről, magyarul a szellem-történetről, mondván, hogy „...nem csak azok közt, akik csupán képzelődnek a szellem-történet» felől, hanem művelői körében is a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki arról, hogy mit kell alatta érteni.” Néhány ilyen felfogást sorolt fel (Jó 1935: 6—7). Ismerős a legtöbb, de ez is tanulságosabb lett volna jegyzetelve. És nem jártunk e valahányan így, ha társadalomtörténészekkel találkoztunk?

Tehát a hasznáról! (*Vom Nutzen und...*) Mindenek előtt módszertani egyszerűségről. A módszerbe beszámítom azt a történetfilozófiát is, amellyel a módszert indokolni képes egy irányzat. A történetfilozófia pedig, mint tudjuk, a társadalomtudomány előtti spekuláció, úgyhogy, már evvel is egyszerűbb a dolgunk. Így kikerülhetnek azok a buktatók is, amelyekbe más irányzatok a modern ismeretelméletek nyomán bonyolódhatnak. Marad a jól kipróbált ideáltípus és a kétfelől, a Ranke-i és a Habermas-i értelemben is kritikai módszer. Így fordulhat elő, hogy „A »historische Sozialwissenschaft«-nak például gyakran vetik szemére, (itt nyilván a Medickékkel folytatott vitára gondol Vári András — T. Z.) hogy ott, ahol elméleti síkon vizsgálja a tárgyát, ott ábrázolásaiban nagybetűs struktúrák masíroznak az évszázadokon keresztül egy ember, események és kultúrák nélküli történeti térben, ott pedig, ahol egy konkrét történeti

elemzés elvégzésére vállalkozik, ott gyakorlatilag historicista módon jár el” (Vári 1990: 9).

A történeti társadalomkutatást, a német „historische Sozialwissenschaft”-ot ma — még mindig, vagy már — a mikrotörténethez, másként a hétköznapi történetéhez (az „Altsgeschichte”-hez) való viszonyával szokás tájolni a német térképen (Dülmen 1990: 27—29, 86—101; Iggers 1997: 65—77; 104—107). Azért „még mindig”, mert a régi heves vita a két irányzat között, előterében Hans Medickkel és Hans-Ulrich Wehlerrel, majd Jürgen Kockával, a nyolcvanas évekre kifulladás. (Ennek néhány dokumentuma: Kocka 1986; Wehler 1987: 6—31.) Itt — véleményem szerint — ugyanúgy nem érdemes győztest vagy vesztest keresni, mint a reformáció talpon maradt irányzatainál. Ha megnézzük, hogy kik, hol és mikor folytatták a vitákat, úgy német törzsi, vagy alnémet-felnémet vita volt ez is, amiben nem kötelező semlegesnek maradni, de nem azért vitatkoztak, mert meg akartak volna, vagy meg lehetett volna egyezni. Emellett jóformán már feledésbe is merül, hogy mint ott, majd ötszáz éve, eredetileg Róma állt minden reformátorral szemben; itt a „céhes történetírás”, a háborús bűnösök padjára ültetett német historizmus — ha valaki még kevésbé szívelheti: a „historicizmus” — állt, a háború után az 1960-as évekig az akkor még egyszerűen társadalomtörténetnek, vagy az akkor még érthető jelképes értelmű „gazdaság és társadalomtörténetnek” tekintett oldallal szemben. Politikai szempontból is jobb- és baloldalon álltak a felek. Az erőviszonyok a szociáldemokrata kormányzati korszakban változtak meg. Azután, közelebb a hatalomhoz, a befolyásért való versenyben változott meg a baloldaliak közti viszony. Ahogyan Európában ebben a tágan értelmezett társadalomtörténeti szakmában majdnem mindenki Marx közeléből indult, úgy Wehler is, ha a hetvenes évektől már el is határolja magát Marxtól, szemben demokratikus baloldali küzdőtársaival, többek között a flottatörténész Eckhart Kehr-el. A tekintélyváltás a radikális kommunista baloldaltól, a tanársegédek és doktoranduszok egyetemi forradalmától (Geiss — Tamchina 1974) való elhatárolódás kényszerében történt meg Max Weberrel, mégpedig sajátos módon. Mivel a „fiatal történészek”, ahogy Dülmen nevezi mindkét felet, többsége az Egyesült Államokból tért vissza működése színterére. Max Weber is velük jött vissza, akinek a weimári kor után egyedül a tengeren túl volt kultusza. (A jövés-menésben született meg a ‘Stand’ fordítási félreértéséből a ‘társadalmi státus’, közhelyként meghonosodott szakkifejezésünk.) Ebben az értelemben van igaza Iggers-nek, aki azt írja, hogy „Németországban a történeti társadalomtudomány szellemi előfutárai nem az amerikai társadalomtudósok vagy a francia Annales történészei voltak, hanem németek: Marx, ahogy Max Weber közvetítette és maga Max Weber” (Iggers 1997: 71).

A német fiatalok feladata a porosz nemzeti birodalmi történet kritikájának megírása, az új német múlt (ahogy Iggers mondja: „recent German past”), a (nyugati) német demokratikus történet megszerkesztése volt. Ugyanakkor ez a huszadik század végi német demokrácia nem volt már proletár állam, mint ahogy a szociáldemokraták sem proletár párt, hanem a modernizációt optimista módon, „igenlőn” megítélő, „fehérköpenyes” párt („White-Collar” — Bildungsbürger?). Egyszerűsíti még a módszert, ha időben és térben jól lehatárolt témát, az ipari modernizációt választjuk, s így, ha a hagyományos viszonyok kioperálása fájna, Európa kellős közepén német

‘Sonderweg’-re terelhető a fejlődés. Ahol a régimódi, hermeneutikai szempontból is igénytelenül kezelt források műveltségünk összefüggéseiről beszélnek, összehasonlítással lehet eltüntetni ezeket. A régi német Sozialgeschichte, de a három egymással kölcsönhatásban álló tényezőre (ahogy Wehler 1987-ben elősorolta: „Herrschaft, Wirtschaft, Kultur”-ra) szorított Max Weber is félreértéseken keresztül merül feledésbe, ahogy Weber volt anno Lamprechtnek, a „sarlatánnak, a legveszedelmesebb fajtából” egyik németországi „diszkreditálója”.

Koránt sem új jelenség, de az elmúlt harminc évben mégis különös, csoportfelmutató szerepet játszanak az egymásra felelgető, vagy egymásról hallgató konferenciakötetek, tanulmánygyűjtemények. Ezekben az irányzatok kezdettől fogva maguk írták a saját történetüket is, meg hozzá historiográfiát is újítottak, aszerint, hogy kit válogattak ki az elődökből. Óhatatlan összekötő szálakat keres az olvasó, s egy olyan őserdőben, mint az utóbbi harminc év nyugati társadalomtörténeti irányzatai, mégis ma is, s a germán erdőkön túl is, meglehetősen világosan felfedezhetőek a 19. században oly „megkapó” klubok, népek, nemzetek, „törzsek” modern tudományos problematikái. Sőt, ezek egyenként is mintha a nyolcvanas évektől még messzebb húzódtak volna egymástól. Ha a filozófiáknak és módszereknek helyük, idejük és gazdájuk volt, az első világháború előttieket szorosabb tudóskapcsolatok fonták egybe, mert személyesebbek is voltak. Az előfutárok, ahogy Iggers fogalmaz: a „precursorok”, éppen csak elindultak az intézetalapítások és katedrafoglalások útján, emellett középosztályuk (Mittelstand v. Gentleman) szűk elit csoportöntudata mozgatta cselekvéseiket, s vitte az Óceánon keresztül is — de nem a Csatornán.

Míg a nyugati ipari államokban, az Egyesült Államokban is szinte egyidőben jelennek meg a modern társadalomtörténet eszméi, Angliában a 19. század vége nem a módszertani forradalmak kora, hanem „végre” a német historizmusnak, ahogy Collingwood még a második világháború idején ünnepelte, „a tudományos történetírás” átvételének időszaka (Collingwood 1987: 202). Nem hiszem, hogy ez a helyzet pusztán valamiféle lemaradás lenne, minden esetre az angol történeti műveltségnek máig egyik különös vonását kölcsönzi. Ez a különös vonás ott van a 20. század végén, a Peter Burke szerkesztette *Új perspektívák a történetírásban* (Burke 1991) cikkgyűjteményén, amely a Burke féle irányzat, a „*New History*” tudományos programnyilatkozatát is tartalmazza.

Hát „mi az új história?”: „...what is the New History? [...] It is a history ‘made in France’...”, szóval a „nouvelle histoire”. Száz év után, ha az *Annales*-kör elvállalt elődjait is ideszámítjuk — akikkel kapcsolatban kell még néhány szót szólnom — ez is átért a Csatornán. A meleg klubszerűség, amivel Burke Jacques Le Goff-ot köszönti emlékeztet is arra a régi gentleman-internacionáléra, meg nem is: ott, az előző századfordulón mindenki magától értetődően nemzeti öncélúságában egyéni és „zseniális” volt, nem tanítvány, hanem mester. És nem lesz Cambridge-i professzor létére majdnem francia, de mégkevésbé majdnem amerikai — ami a kötetben képviselt tematikákból, az elnyomottak (*History from Below*), a nők (*Women’s History*), a gyarmatok (*Overseas History*) etc. megjelenéséből, majd ugyanitt, zárótanulmányként Burke-nek az eseménytörténet és a narratíva visszatéréséről szóló előadásából tüntetően megszólal. Igen, posztmodern válogatás, vagy másként „eklektika”. Ezért is nehéz ma is az eszmék

összefutó régi szálait nyomon követni. És mi Burke szerint a „nouvell histoire”? Erre nincsen „pozitív definíciója”. Jellemezhetők a „teljes történettel” („histoire total”, ill. „total history”), vagy a „szerkezettörténettel” (structural history), mégis inkább, ahogy ő mondja, „via negativa”-ként, avval, amivel ellenkezik: Peter Burke társadalomtörténete a narratívára való visszatérés után sem egyezik a „hagyományos paradigmával” vagy a Ranke féle történetírással. A historizmushoz való viszony ebben a bevezetőben nem csupán rövid, irányadó utalás, hanem a cikk maga újabb irodalmunkban a historizmusnak egyik legtömörebb, rendszeres kritikája. Szubtilis fogalmazással különbözteti meg — mégis csak genlemen-internacionálé? — az öreg Leopold von Rankét a porosz historizmustól, s hozzá hasonlóan, figyelemre érdemes, hogy Marxt a marxistáktól (Burke 1991: 2—3).

Ami Kockáék „eltorzult német alkatából”, az analitikus irányokhoz képest a hatékonyság szempontjából igen előnyös módszertani egyszerűsítésekhez vezet, Peter Burke környezetében fel sem merülhet. A kérdés talán épp fordított: a francia import mellől vajjon hová tűnt erről a látóhatárról E. P. Thompson, Hobsbawm, az „anglo-marxisták”, meg a Cambridge-iek? Buckle-t nem is említem, akit még „diszkreditálásra” sem méltatnak. A német hitvitázó szembenállással ellentétben, amely mégiscsak kapcsolat, itt a nézetek közti szakadékok hagyománya tűnik elő. Az előbbi szakadék-sorozatba illik E. P. Thompson rokonszenves, szégyenkező vallomása arról, hogy főműve, a *Making of the English Working Class* írásakor nem ismerte az angol ősnéprajz alapművét, John Brand 1777-ben megjelent *Observatio*-ját, ami jellegében körülbelül a mi Bél Mátyásunknak felel meg. (Mentegetőzéséből itt is egy kis éleslátó társadalomtörténeti megfigyelést készített az osztályszakadékok egyik és másik partjáról [Thompson 1980: 292—293].)

Végül — az *Annales*-kör és előfutáira visszatérve —, ha előnyökről beszélünk, sem a hitvita, sem a szakadékoság nem számít annak. Az a gazdagság, amellyel a francia „történeti társadalomtudomány” felépült napjainkig, emlékeztet arra a szinte megszakítatlan láncolatban fennálló műemlékvagyokra és kultuszára, amiről és ahogyan az ország e téren is híres. Elgondolkodtató, hogy az *Annales* 1960-ban változtatlanul közölte le François Simiand 1903-ban a *Revue de Syntèse historique* folyóiratban megjelent vitacikkét, amit a franciák Lamprecht—Below-vitájában írt Paul Lacombe támogatására, az ő historista katekétájuk Charles Seignobos-val szemben (Simiand 1960: 83—119). Érdekes tanítványi viszonyt tár fel Marc Bloch egyik jegyzetében Langlois-val, de különösen Segnobos-val, a francia historizmus kézikönyvíró megszemélyesítőivel kapcsolatban. Szembe kell helyezkedjék velük, mégis komolyan, ép lélekkel elvállalhatja őket: „A két szerző, s különösen M. Seignobos tanítványa voltam. [...] De nem csak azt tanították nekünk — mindketten —, hogy a történész első feladata az őszinteség; azt sem titkolták el, hogy tanulmányaink fejlődése maga is kutatók nemzedékeinek szükségszerű ellentétein keresztül megy végbe.” (Bloch 1996: 137) A nemzedékek és a viták is láncolatban követik egymást, úgyszólván szakadatlan, mint azt a „Mikrohullámban” a mikro- és a makrotörténet viszonyának alakulásáról (*Századvég* 1999. Tél) vagy „Nouvelle histoire” születésénél, a második és harmadik Annales-nemzedék váltásával kapcsolatban is olvashattuk (Czoch — Sonkoly é.n.).

3. A legsürgetőbb feladat jó vitatható dolgokat írni — noha én nagyon szívesen végigizgulom sokadszor is a történeti szappanoperákat hallgatva, hogy Deák megköti-e a kiegyezést vagy sem (hátha mégsem?), vagy Horthynak hátha sikerül egyszer mégis „kiugrani”...

4. A „nemzetközi beágyazottság” előző válaszaim után meglehetősen kényelmetlen asszociációkat kelt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bloch, Marc 1996: *A történetész mestersége. Történelemelméleti írások*. Budapest
- Burke, Peter (ed.) 1991: *New Perspectives on Historical Writing*. Cornwall
- Czoch Gábor — Sonkoly Gábor é.n. (2000): Bevezető. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen. 9—23.
- Collingwood, Robin G. 1987: *A történelem eszméje*. Budapest.
- van Dülmen, Richard (Hrsg.) 1990: *Das Fischer Lexikon Geschichte*. Frankfurt a. M.
- Geiss, Imanuel — Tamchina, Rainer (Hrsg.) 1974: *Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft*. München.
- Iggers, Georg G. 1997: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover.
- Kocka, Jürgen 1986: *Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme*. Göttingen
- Joó Tibor 1935: *Bevezetés a szellemi történetbe*. Budapest
- Simiand, François 1960: Methode historique et science sociale. Etude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. *Annales E.S.C.* 15. 1. 83—119.
- Thompson, Eduard Paul (1976) 1980: Volkskunde, Anthropologie, Sozialgeschichte. In: *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18—19. Jahrhunderts*. Frankfurt/M — Berlin — Wien.
- Vári András 1990: Idegen utak. Német-magyar összehasonlítások. In: uő (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1987: Einleitung. In: uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I*. München 6—31.

Vonyó József

KITÉRŐ(?) VÁLASZ A KORALL KÉRDÉSEIRE

Amikor elolvastam a *Korall* megtisztelő kérdéseit, mindenekelőtt kérdések fogalmazódtak meg bennem. Pontosabban: kérdések formájában jelentkező kételyek. Szabad-e válaszolnom rájuk? Mondhat-e autentikus véleményt, hasznosítható javaslatokat a politikatörténettel foglalkozó kutató a társadalomtörténeti kutatás mai magyarországi helyzetéről, nemzetközi relációiról, feladatairól azoknak, akik elsősorban e problémákkal foglalkoznak, s nála sokkal jobban ismerik viszonyait?

Bár a dilemmák személyesek, talán általánosabb érvényűek is. Tudományágunk differenciálódása, a kutatók jelentős részének specializálódása gyakran eredményez kisebb-nagyobb mértékű bezárkózást. A történettudomány egyes ágainak művelői gyakran nem, vagy alig hasznosítják a többiek eredményeit. Pedig a gazdaság —, a társadalom —, a politika —, a kultúrtörténet stb. által vizsgált tematikák az adott társadalom korabeli életének egymással szerves egészet alkotó, egymást befolyásoló,

meghatározó, azaz egymástól elválaszthatatlan területeit alkották. Ha az adott időszakot valóságúően akarjuk bemutatni, a részleteket is csak az egészbe ágyazva, más területekkel összefüggésben, a kölcsönhatásokat feltárva ábrázolhatjuk reálisan. Ez a komplexitás azonban korántsem jellemző az egyes részterületeket elemző történeti feldolgozásokra.

A politikatörténeti munkákat — monográfiákat, tanulmányokat — olvasva gyakran tapasztaljuk, hogy a szerző nem lép túl a pártviszonyok, választási küzdelmek és eredmények, a pártprogramok, az ideológiák tárgyalásán, a törvényhozás, a kormányok vagy az önkormányzati szervek intézkedéseinek stb., illetve a közöttük fennálló kölcsönhatások ismertetésén. Azaz szűk értelemben vett politikatörténetet művel.

Megvalósítható-e a társadalomtörténet és a politikatörténet szimbiózisa? S van-e értelme, haszna? Pontosabbak lehetnek-e politikatörténeti ismereteink, ha a politikai jelenségek, folyamatok elemzése, értelmezése során társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe veszünk, ha a társadalomtudományok módszereit is alkalmazzuk?

Meggyőződésem, hogy a fenti kérdésekre a válasz csak igen lehet. Még akkor is, ha nem minden korszak hatalmi-politikai viszonyai teszik lehetővé (legalábbis nem azonos mértékben és módon) a fenti kérdésekben megfogalmazott igények érvényesítését. Igazoláskul hadd vessek fel csupán egy lehetséges példát.

A közelmúltban zárult le egy nagyszabású kutatás Hubai László vezetésével, mely a teljesség igényével tárta fel az 1920—1998 közötti magyarországi parlamenti választások történetét. Előbb tanulmánykötet(ek)ben (Földes — Hubai 1994, 1999) foglalták össze választásonként a választójog adta kereteket, az adott időszak politikai és pártviszonyait, a kampányt, az eredményeket, utóbbi keretében a kialakult parlamenti erőviszonyokat. 2001-ben jelent meg az a hatalmas, háromkötetes adattár, mely térképeken és összesítő táblázatokban rögzítette a választások valamennyi fontos adatát választókerületenként, sőt egyes relációkban településenként (Hubai 2001). A hatalmas volumenű adatfeltárás és — feldolgozás eredményeként rendkívül értékes, alapozó jellegű, s a korszak politikatörténetét kutatók számára megkerülhetetlen munka született, mely teljesnek tekinthető tablót ad a 20. századi magyarországi pártstruktúra, illetve a parlamenti erőviszonyok alakulásáról.

Mégsem mondhatjuk, hogy ezzel mindent tudunk a fenti kérdéskörben. Ismerjük ugyan időmetszetenként a tényeket, térképeken is nyomon követhetjük, elemezhetjük a trendeket, de nem találunk minden tekintetben kielégítő választ az okokat illetően. Mivel magyarítható pl. valamely politikai irányzat folyamatos dominanciája az ország egyes választókerületeiben, vagy nagyobb térségeiben? Avagy mi okozza, hogy egy megye politikai térképe 4-5 évenként jelentősen átalakul? A kérdések csak részben válaszolhatók meg a kormányzati politika, a pártok ideológiája és programjai, a külpolitikai hatások stb. alapján.

Az 1920 utáni politikai élet jellemzője a politikai (választó-) jogok radikális kiszélesítése, mellyel — a korábbi kezdeményezések kiteljesedéseként — együtt járt a törekvés szervezett tömegpártok alakítására, a hagyományos választói klubpártok helyett. Mind ez azt eredményezte, hogy a társadalom jelentős részének szavazatai befolyásolták az erőviszonyok alakulását. A tömegpártok pedig folyamatos politikai aktivitást vártak el tagjaiktól, s ennek következtében — bár vezető szerepük, dominanciájuk megmaradt

— már nem csak a szűk elitek szándékai, elhatározásai befolyásolták a döntéseket. Tekintettel kellett lenniük a tömegessé váló tagság érdekeire, követeléseire is. Nem elég tehát a vezető körök politikai nézeteit, érdekeit, mentalitását stb. vizsgálni. Elengedhetetlen nagy társadalmi csoportok választói magatartásának, pártszimpátiáinak ismerete. Ezeket pedig egyénenként és társadalmi csoportonként számos tényező határoz(hat)ta meg: foglalkozás, gazdasági helyzet és abból fakadó érdekek; az adott időszakra jellemző szociális problémák; egy település belső társadalmi hierarchiája, az azon belüli személyes kapcsolatok; vallás és nemzetiség, s a velük összefüggő tradíciók; iskolázottság, műveltség, az oktatás és a korabeli kultúra által közvetített értékek, s az általuk meghatározott nézetek a világról, egyes politikai irányzatokról, általában: a hagyományos struktúrák továbbélése és hatásai új politikai feltételek között stb. Csupa olyan kérdés, melyeket a társadalomtörténet vizsgál.

De vizsgálhatók-e egzakt módon ezek az összefüggések, feltárhatók-e hitelesen a társadalmi és politikai tények között érvényesülő hatások? Forrásadottságaink ezt — legalábbis egyes korszakokban, s ha korlátozottan is — lehetővé teszik. Köszönhetően például Bethlen István sokat kritizált lépésének, a nyílt szavazásos rendszer visszaállításának 1922-ben. Az 1922 és 1935 között lezajlott négy választás időszakából a szavazókörök fennmaradt jegyzőkönyvei nem csak a leadott voksok jelöltek és pártok szerinti megoszlását tartalmazzák. Az is pontosan megállapítható belőlük, mely választópolgár kire szavazott. A választói névjegyzékek adatait (név, nem, életkor, foglalkozás, lakcím) felhasználva, és más forrásokból nyert adatokkal kiegészítve nagyon pontos képet alkothatunk arról, hogy egy-egy képviselőjelölt támogatói milyen társadalmi csoportokból verbuválódtak. Másként fogalmazva: milyen összefüggések állapíthatók meg az adott település (szavazókör) választópolgárainak társadalmi tagoltsága és politikai mentalitása között?

Olyan helyeken és időszakokban, ahol és amikor nem állnak rendelkezésünkre ilyen dokumentumok, a statisztikai kiadványok adatainak felhasználása teszi lehetővé hasonló vizsgálatok elvégzését. A népszámlálások (a lakosság nemek, életkor, foglalkozás, nemzetiség, vallás, iskolázottság stb. szerinti megoszlása), mezőgazdasági összeírások (birtokstruktúra, művelési ágak arányai, kataszteri tiszta jövedelem, állatállomány stb.), üzemi statisztikák stb. egy-egy településre vonatkozó adatsorait összevetve az adott szavazókör választási eredményeivel — korrelációs számítások segítségével — tárhatók fel a társadalmi tények és politikai magatartás közötti összefüggések. Ha pontos képet nem is alkothatunk ezzel a módszerrel, a trendek megismerése lehetőséget ad néhány megbízható következtetés levonására.¹ Az így kapott eredmények tovább pontosíthatók és árnyalhatók a közigazgatási iratokban található adatokkal, korabeli személyes vélemények feltárásával (családi és személyi iratokban megbúvó levelek, naplók, emlékezések stb.). Mindez csak rendkívül időigényes, aprólékos munkával valósítható

1 Ilyen igényű adatfeltárás folyik többek között Hubai László vezetésével, továbbá a Pécsi Tudományegyetem doktoriskolájában és Modernkori Történelmi Tanszékén. Egy pécsi doktorandusz például két-két megye és nagyváros két világháború közötti választási eredményeit és azok társadalmi összefüggéseit kutatja már készülő dolgozatában. Egy nappali tagozatos hallgató pedig — a nyílt szavazás adata dokumentumadottságokat kihasználva — a nők 1926–1935 közötti választói magatartását, illetve az azt befolyásoló társadalmi tényezőket vizsgálja a mohácsi választókerületben.

meg, de bizonyos, hogy eredményeként pontosabb képet kapunk a 20. század politikai folyamatairól, mint csupán a hagyományos politikatörténeti szempontok és kutatási módszerek alkalmazásával.

Eredménye lehet az is, hogy tovább csökkennek a történetírást jellemző tematikus és módszertani aránytalanságok.

A nyugati polgári demokráciákban évtizedekkel korábban kialakult gyakorlatot követve, az utóbbi mintegy húsz évben a magyar történettudományban is csökkent a politikatörténet túlsúlya, s jelentősen felerősödött a társadalomtörténet kutatása, a tudományágon belüli rangja és szerepe. Ez önmagában is fontos eredmény. Nem kevésbé fontos lenne azonban, hogy ne csak az egyes részdiszciplínák aránya és súlya változzon egészséges módon, hanem egymásra — így pl. a társadalomtörténet politikatörténetre — gyakorolt hatása is. Magyarországon (s tágabb régiókban) ennek azért is nagy a jelentősége, mert a történeti sajátosságok következtében a társadalom jóval később és korlátozottabban tudott kiszabadulni a hatalom (a politika) szorításából.² Itt a politikai hatalom 1945 előtt is jelentős mértékben befolyásolta a társadalom életét (a gazdaságot, a kultúrát, az önszerveződési lehetőségeket stb.). Ezért a politikatörténeti vizsgálatok jelentősége nemigen csökkenhet a jövőben sem. Nem mindegy azonban, hogy ez a kutatás a politikai életet a politika önmozgásaként, vagy a társadalom és politika kölcsönhatásai eredőjeként értelmezi.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920—2000. I—III.* Budapest
Földes György — Hubai László (szerk.) 1994: *Parlamenti választások 1920—1990. Tanulmányok.* Budapest
Földes György — Hubai László (szerk.) 1999: *Parlamenti választások 1920—1998.* Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest.

2 Érdeemes lenne egyszer alaposabban elemezni azt is, vajon mennyiben játszott szerepet maga a „vizsgált anyag”, a történeti valóság (a politika uralma a társadalom felett) abban, hogy a történettudományon belül oly hosszú ideig, s annyira domináns volt a politikatörténet. Miként azt is: van-e kapcsolat a diktatúra kötelekeinek lazulása, majd szétszakadása, a társadalom felszabadulása és a társadalomtörténet — ugyanazon időben zajló — dinamikus (talán viharosnak is mondható?) fejlődése között? De ez már egy újabb probléma...